

ЎЗБЕКИСТОН ССЖ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Ҳ. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚЎЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

МАҲБУБА ҚОДИРОВА

ДАВР НОДИРАСИ

(НОДИРАНИНГ ҲАЁТ ВА ИЖОД ПУЛИ)

Масъул муҳаррир:
ЎзССЖ ФА мухбир аъзоси АЗИЗ ҚАЮМОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССЖ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНING «ФАН»
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ
1991

Беназир истеъдод соҳибаси Моҳлар ойим — Нодиранинг яшаган даври, бой ва серқирра ижоди адабиётшунослигимизда ўрганилган асарлари нашр этилган. Шоирага муосир бўлган тарихчилар ва адабиёт мухлислари ёзиб қолдирган лавҳалар, халқ оғзида яшаб келаётган ривоятларни танқидий ўрганиш ҳам шоира ҳақидаги тасаввурни кенгайтиришга материал беради. Ана шу илмий кузатишлар берган маълумотлар асосида яратилган қўлингиздаги «Давр Нодираси» асарида шоиранинг ҳаёт йўли эркин адабий жанр доирасида ёритиб берилган.

Асар шоира ижоди билан қизиқувчилар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

Ўзбекистон ССЖ халқ ёзувчиси ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ
Филология фанлари доктори МУҲАММАДЖОН ҲАКИМОВ

К $\frac{4603020000-455}{М 355 (04)-91}$ 230-91 © Ўзбекистон ССЖ ФА «Фан» нашриёти,
1991 й.

ISBN 5-648-01370-1.

КИРИШ

Жаҳон адабиёти тарихи хотин-қизлар ўртасида етишиб чиққан кўпгина истеъдодли қалам соҳибларини билди. Бунинг ёрқин мисолини Шарқ адабиёти тарихида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, Гулбаданбегим ва Зебуннисонинг ўз замонасида адабий ҳаётда ҳам, мамлакат ишларида ҳам кўзга кўринарли ўрин тутгани ва ўз истеъдодлари билан шахс эрки, адолат ва маърифат ғояларини илгари сурганликлари маълум.

Сизнинг қўлингиздаги рисола XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли ўзбек шоираси Моҳлар ойим — Нодира (1792—1842) га бағишланган. Адабиётимиз тарихида Нодира, Комила, Макнуна тахаллуслари билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ижод этиб кенг қамровда ранг-баранг поэтик мерос қолдирган бу шоира ўзбек ва тожик халқлари ҳамда улар яратган бой адабиётларнинг яқин алоқаларига катта ҳисса қўшган. -Шоиранинг маърифатпарварлик қарашлари ва шу йўлдаги ижтимоий фаолияти унинг ҳаётида алоҳида саҳифани ташкил қилади.

Нодиранинг ижоди ўша даврдаги ўзбек адабиётининг Махмур, Гулханий, Ғозий, Увайсий каби илғор намояналари ижодларига ҳамоҳанг тарзда ривожланди. Шоира ўз асарларида Навоийдек шеърят устодининг ҳаётбахш анъаналарини давом эттирди. У худди шу заминда ҳаётни, ҳаётдаги энг мўътабар азиз зот — инсонни, жумладан хотин-қизларнинг қадр-қимматини ниҳоятда улуғлади. Нодира асрлар давомида «ичкари»нинг азоб-уқубатларини тортиб келган жабрдийда хотин-қизларнинг қалб нидоларига қулоқ тутди. Уларнинг ўз даврида чеккан беқиёс зулм ва изтиробларини ачиниш билан тилга олди. Айни пайтда муҳаббат, садоқат ва вафо ҳақидаги садоларини жозибадор мисраларда акс эттириб, уларнинг инсоний фазилатлари-

ни улуғлади, энг яхши орзу-истакларини маҳорат билан куйлади.

Нодира яшаган давр адабий муҳити ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий ва адабий манбалар бу зукко шоиранинг ўз замонасида маданият ва маърифатнинг раванқи йўлида олиб борган диққатга сазовор қатор ишлари ҳақида характерли маълумотларни беради. Хусусан, Ҳакимхонтўранинг «Мунтахабут-таворих», Отабекнинг «Мукаммал тарихи Фарғона», Возиҳнинг «Тухфатул-аҳбоб фи тазкиратул-асҳоб», Исҳоқхоннинг «Тарихи Фарғона», Қундузийнинг «Таворихи манзума», Муғрибнинг «Шоҳномаи девона Муғриб», Мирза Олимнинг «Ансобус-салотин ва таворихи ҳавоқини» каби асарлари, Хотифнинг Нодира ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига бағишлаб ёзган нотугал достони шулар жумласидандир. Шоиранинг замондоши ва издоши Дилшод—Барно ҳам Нодирани катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олади.

Нодиранинг Умархон билан бирга ўтказган ҳаёти шубҳасиз сарой дабдаларидан йироқ эмас эди. Лекин юксак ақл-дониш эгаси бўлган шоира хонлик муҳитининг зиддиятлари, ҳатто чиркинликларини ўз кўзи билан кўрди. Шунга кўра ҳам у ўзининг хонликда тутган маълум мавқеидан фойдаланиб мамлакатда ободонлик ишларига, маърифат тарқатинига кўпроқ эътибор берди. Масжид, мадраса, кутубхоналар, бозор-расталар, ҳаммом ва карвонсаройлар қурилишига маълум ҳисса қўшди. Ўз замонасида хонликлар ўртасида тинимсиз давом этиб турган уруш-талашларга норозилик билан қаради, жоҳил амалдорлар, риёкорларни қоралади. Даврнинг инсонийликка зид бўлган мудҳиш қонунлари ва урф-одатларига қарши норозилик туйғуларини ифодалади. Ҳокимлардан адолат талаб қилди, уларни халқ ҳаётига яқин бўлишга чақирди.

Тарихий, адабий манбалар ва шоира ижодидаги биографик маълумотлар асосида ёзилган ушбу рисолада Нодиранинг бизга маълум бўлмаган айрим саҳифалари ривоят ва афсоналардан фойдаланиб тўлдирилди. Нодира ва Макнун таҳаллусли ўзбек ва тожик тилидаги шеърларидан ҳамда 1988 йил янги аниқланган Комила девонидан истифода этилди.

Нодира ўзининг адолатпарварлик ва маърифий қарашлари билан ўзи мансуб бўлган доирадан юқори кўтарила олган. Шоира замонасининг тараққийпарвар кучлари ўртасида «Нодиранин даврон» номи билан машҳур эди. Биз ҳам ушбу асарни «Давр Нодираси» номи билан атадик. Зеро, унда шоира нигоҳи билан акс этган давр

ва ҳаёт эзгуликларининг тасвири ҳам, изтироблари ҳам мужассамлашган.

Таниқли ўзбек адиби Пиримқул Қодиров: «Нодира-бегим каби улуғ аёллар ва халқпарвар шоиралар қадрини қанча юқори кўтарсак, барча истеъдодларни етказиб берган халқимизни ўшанча эъзозлаган бўламиз», деб жуда ҳақли фикр юритади. Шунинг учун ҳам маданий меросимизни, унинг улуғ номояндаларининг ҳаёт ва ижод йўлларини ҳам илмий, ҳам бадний планда талқин этиш заруратини келтириб чиқаради.

Ҳурматли китобхон, қўлингиздаги эркин жанр асо-сида юзага келган асар шу йўлда қўйилган бир қадамдир.

ЯНГИ ОЙ

Бу йил баҳор жуда эрта келди. Бобур, Андижоннинг баҳори бисёр яхши бўлур, қалнн лола ва гуллар очилур, тамоми боғлари ариқлар билан юксалган, бинафшаси бисёр — латиф бўлур, деганидек, баҳор фаслининг нашъали шабадасидан уйғонаётган табиат киши қалбига фараҳ бағишлайди. Ҳали дов-дарахтларнинг новдалари куртак боғлар-боғламас ариқларда сув тўлиб ўзгача бир ранг билан оқа бошлади. Уларнинг ёқаларида эндигина жамол очаётган ялпизлар, бинафшалар майнн тебраниб эрта кўкламни олқишлаётгандек бўлар эди. Ҳамманинг кўзи мевали дарахтларнинг куртаклари ва гулларида, бу йил ҳосил яхши бўлади, деган некиннатда...

Баҳор келиши, Наврўз айёмининг яқинлашиши билан одамлар ҳам тараддудга тушиб қолган. Шаҳарда боғроғларнинг парвариши, қишлоқларда эса деҳқончилик дала ишлари бошланган. Андижон гузарлари, бозоррасталари, масжид-мадрасаларда ҳам Наврўз айёмининг дилкаш суҳбатлари давом этарди.

Андижоннинг қадимги Чинор таги гузаридан унча узоқ бўлмаган Раҳмонқулининг катта ҳовлисида одамлар гурунги эшитилади. Бугун Раҳмонқули Марҳамат сафаридан қайтиши керак. Марҳаматда деҳқончиликнинг жуда катта қийинчиликлари ҳар йили такрорланиб туради. Гоҳ сув танқислиги рўй беради, гоҳ қурғоқчилик кучайиб кетади. Ғамзада халқнинг юмушлари ҳам, ташвишлари ҳам кўп. У ердан неча маротаба қишлоқ оқсоқоллари Раҳмонқули ҳузурига арзу шикоят билан келган вақтлари бўлган. Афтидан, Марҳамат қишлоғида бўлиб турадиган бундай безовталиклар ҳоқимни ўйлантириб қўйган. Унинг Марҳаматга боришининг боиси ҳам шу эди.

Ҳокимнинг анча-мунча тажанг ва жоҳиллигидан хабардор беглар, қозию қуззолар Раҳмонқулининг ҳам-

роҳлари билан шаҳарга яқинлашиб келаётганлиги хабарини эшитиб унга пешвоз чиқиш учун икки томони тик тераклар билан ўралган кўчага қараб ошиқдилар. Бу гал Раҳмонқули сафардан анча босиқлик билан қайтди. Ҳоким меҳмонлар даврасида катта уйга солинган дастурхон устида узоқ суҳбатлашди. Сўз орасида Наврўз айёмига тайёргарлик тадбирлари ҳақида ҳам маслаҳатлар бўлди. Дастурхонга фотиҳадан сўнг Раҳмонқули волидаси ва завжасини кўриш учун ичкари ҳовли томон йўл олди.

Шу кунларда келини Ойшахоннинг кўзи ёриши арафасида юргани важдан ўғлининг сафардан қайтишини сабрсизлик билан кутаётган Ситорабуви уни бағрига босиб кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Раҳмонқули ўтирганлар орасида завжаси Ойшахоннинг кўринмаганлигидан безовта бўла бошлади. Волидасидан келинингиз қаерда деб сўрамоқчи бўлдию яна андиша билан ўзини тийди. У қисқа суҳбатдан сўнг ташқари ҳовлининг ўнг томонига жойлашган болахонадаги ўз ётоғига чиқиб ечнди. Шу пайт у яна хаёлга кетди: «Нега ҳеч ким Ойшахоннинг аҳвали ҳақида гапирмади. Улар мендан иймангандирлар, эҳтимол у ҳозир кўзи ёришиш олдида азоб чекаётгандир...» Шу лаҳза ўрнидан сапчиб туриб завжасининг олдига кириш учун болахона зиналаридан тез-тез юриб пастга тушди.

Кеча ниҳоятда сўлим, ниллий осмон юлдузлар билан қопланган. Баҳорнинг майин шабадаси ғир-ғир эсиб, худди кишининг кўкрак қафасларига ўзини ураётгандай туюларди. Раҳмонқули яна Ойшахонни эслади. Бу гал у беихтиёр ичкарига қараб юрди, лекин йўлакка қадам қўйган ҳамоно яна тўхтаб қолди. Ичкаридан шам нури кўриниб, аёлларнинг шивирлашган овозлари эшитиларди. Раҳмонқулининг ҳаяжони ортиб кетди. Бирдан волидасининг отасига билдирилглар, суюнчи олинглар, деган овози эшитилди. У ичкарига қадам қўйиши биланоқ Шарофатой акасининг истиқболига югуриб чиқди ва севинч билан:

— Акажон, шу ердамсиз, сезгандек турган экансиз, суюнчи беринг, ойдек қиз кўрдингиз, муборак бўлсин, деди. Раҳмонқули сингисининг пешонасидан ўпиб эркалагандай бўлди. Шу он Бобурнинг:

Шукр бермиш сенга ҳақ фарзанде,
Сенга фарзанду менга дилбанде,

мисраларини ўқиб завжаси олдига кирмоқчи, ёруғ дунёга ҳадя этилган фарзанд учун муборакбод этмоқчи

бўлдию, лекин «қиз кўрдингиз» ибораси уни алланечук хаёлларга олиб кетди. Раҳмонқули ўз-ўзига «Оббо, қиз туғилипти-да, ҳолва, ҳолва» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Онлада пайдо бўлган янги маъсума фарзандга исм қўйиш узоқ тортишувларга сабаб бўлди. Каттаю кичик яқин қариндошлар ўзларича ном ўйлаб топар ва уни бир-бирларига маъқуллатмоқчи бўлар эдилар. Ситора буви ёшлигида мақтаб кўриб, кўп китоб мутолаа қилган, турмушнинг паст-баландини ўзича мушоҳада этиб, ҳамма ишнн яхшиликка йўйиб юрадиган донишманд аёл. Шунинг учун фақат қавм-қариндошларгина эмас, шаҳарнинг билмидон одамлари, касиб ва ҳунармандларгача Ситорабувини яхши билншар, иззат-ҳурмат қилишар эди. Ситорабуви бир оз ўйланиб, ўғли ва яқинларига насиҳатомуз гапира бошлади:

— Аввало, рўйи дунёга келган гўдак ризқу насибаси билан туғилган бўлсин, қолаверса ота-онанинг бағрида ўссин. Илоҳим, юрт дориламон бўлсин! Фарзандга яхши ном қўйиш ота-она учун фарз. Алишер ҳазратлари ҳам ота-онанинг шарафи аввало гўдакка яхши от қўйиш, кейин юрак тафти билан парвариш қилиб ўстириш, меҳрибон ва одобли қилиб тарбиялаш, унга яхшиликни, одабийликни сингдириш, деган эканлар. Иншоолло, шундай бўлғай. Раҳмонқули сўзга аралашиб:

— Айтганингиз келсин волидам! Неварангиз сиздек ситоралар осмонда ярақлаган тунда дунёга келди... у яна нималар демоқчи эди, Ситорабуви илқ овоз билан:

— Барака топ, болам! Юлдузли тунлар, ҳиллол, бадр ойларнинг хислати ҳақида китобларда кўп ўқиганман. Кўнгулдагидек бугун ҳам янги ой юлдузлар орасида худди исирғадек осилиб, оламни нурафшон қилиб турибди. Келинлар, янги меҳмонимизнинг исми Моҳ бўла қолсин. Илоҳим набирамнинг ҳаёти ҳам ойдек нурли бўлсин. Уни болагинида Моҳлар десак, улғайганда Моҳлар ойим бўлур, Омин!

Ситорабуви уйнинг энг юқори тоқчасидан онланинг шажара китобини олди ва унинг саҳифасига ёзилган исмлар қаторига «Моҳлар, 1206 ҳижрий, Ҳут ойининг чоршанба кунинда таваллуд топди», деб ёзиб қўйди.

* * *

Наврўз айёми ҳам кириб келди. Раҳмонқули хонадонинда Наврўз тараддуди билан бўладиган ишлар бошланиб кетди. Ҳовли, уйлар саришта ва ораста қилиб

тозаланди. Ҳамма уй, айвонларга гиламлар тўшалган, кўрпачалар солиниб, чиройли дастурхонлар ёйилган. Ситорабуви Наврўз баҳонаси билан яқин-йироқ тенг-қурлари, қариндош-уруғлари, қўни-қўшниларини йиғиб гурунг ўтказмоқчи. Шу боисдан тўй-ҳашамларни қизитадиган маҳалладаги Холбўш қизикчи, қўшиқчи Гулбодом ҳам таклиф қилинган. Қариялар сумалак солиш учун ёғоч баркашларга буғдой ташлаб, намлаб қўйганлар. «Уша Наврўз кунига етган ҳар бир киши некбахт бўлур» деган ҳикматни қулоқларига тугиб олган ёш-яланглар табиат кучоғида бўладиган хурсандчилик сайлини, ўйин-кулгилар даврасини соғиниб кутмоқдалар.

Ситорабувининг ҳар сафаргидагидек яхши ниятлар билан Наврўзни кутиб олиши бу гал невараси Моҳлар шарафи билан катта маросимга айланиб кетди. Бола-хонадан сумалак солиш учун ундириб қўйилган буғдойни баркаш билан кўтариб ҳовли саҳнига тушаётган Садбарг эна табассум билан атрофдагиларга қараб:

— Қаранглар, ойнмчалар, буғдой игна бўйи кўкариб, қандай яхши илдиэ отиб кетибди-я! — деди. Қариялар: илоҳим бу йилги буғдойлар ҳам шундай кўкарсин, тўқчилик, серобгарчилик бўлсин, деб фотиҳага қўл кўтардилар.

Ҳовлининг бир чеккасига катта дошқозонлар қурилган. Садбарг эна дарҳол буғдойни келига солиб туя бошлади. Бир-икки қариялар туйилган буғдойни сиқиб шарбатини олаётирлар, бошқалари эса шарбатга доғланган ёғ ва сув қўшиб, ун чалиб чаққонлик билан катта қозонга солар эдилар.

— Шарбатдаги ун тугун-тугун бўлиб қолмасин, тез-тез ҳаракат қилинглр, — деди Садбарг эна. Сумалак тагига олиб кетмаслик учун қозонга солинган майда тошларни кўзғатиб, ўчоққа қалаб қўйилган тўнкаларнинг бир меъёردа ёнишини кузатиб турган Қоровой атрофда гир-гир айланар эди.

Ойшахон чиллалик уйда ташқарида—шийпонда чилдирма чалиб, лапар айтиб, ўйинга тушаётган ёш-ялангларнинг овозини эшитиб ҳуш кайфиятда ётар эди. Унинг қулоғига Гулбодом лапарчи айтган дилкаш қўшиқнинг узоқларга таралаётган сатрлари айниқса серҳаяжон туюлар эди:

Баҳор айёми бўлди, келди Наврўз!
Муборакбод этармиз, эй дилафрўз!

Ойшахон ёнида ёқимлигина ётган қизчасига меҳр билан боқди ва қайноқ бағрига босиб уни илк Наврўз

айёми билан муборақбод этгандек нигоҳ ташлади.

Ҳовлидаги катта шийпонда Ситорабуви атрофида йиғилиб ўтирган аёлларга Наврўз удумлари ҳақида гапириб бермоқда:

— Наврўз айёми қадим-қадим замонларда ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган рўшнолик маросимидир. Бу айём яна узоқ йиллар авлоддан-авлодга ўтиб давом этгай. Мана, Шамсия йили ҳам кириб келди. Наврўз — янги неъматлар яратадиган йил бошидир. Бугундан Ҳамал ойн бошланди. Деҳқонлар Ҳамал — амал дейишиб дала ишларига киришадилар, — деб ҳикоя қилиб турганида дарбозадан бир қари кампир ва ёш келин совға-салом билан кириб келади. Ситорабуви уларни кўриши билан дарҳол ўрнидан туриб:

— Келинглар, азизларим, қалай ўғлингиз эсон-омон қайтдимми? — деб ҳаяжон билан сўрашиб кетди.

— Биздай хоксорлар додига етиб, арзимизга қулоқ солганингиз учун миннатдорчилик билдириб, сизнинг оёғингизга бош уруб келдик. Садағангиз бўлайлик, кеча ҳокимимиз қозикалонга ўғлимнинг гуноҳини кечириб, авахтадан бўшатирилди, деб фармон қилган эканлар, кеча номоз асирда эсон-омон уйга кириб келди.

— Хайрият, ўғлим хайрли иш қилибди, — деди Ситорабуви, — айниқса Наврўз айёмида одамларга ҳаммиша яхшилик қилиш, меҳр-шафқатли бўлиш вожибдир.

Қозон бошида сумалакни аралаштириб ўтирган кампирлардан бири:

— Нима бўпти ўзи, Ситорабуви, тинчликми? — деди.

— Ҳа, нима бўларди, яна замона дилгирлиги, — деди узун енгидан қўлларини чиқариб Ситорабуви. Бечора Зайнаб холанинг пешонасида икки ўғли бор. Бирни косиб, бири паҳса девор уради. Ҳошимбой отли балохўр «Аҳмадали девор устида туриб менинг кичик хотинимга кўз олайтирибди», деб қозига ариза берган экан. Қозини авахта қилишга ҳукм чиқариб, қаматиб қўйибди. Ҳамманинг юрагида ачиниб, пинҳоний бир ўқиниб пайдо бўлди. Меҳнат билан лой кўтариб, қўл учидан кун кўраётган бечораҳол одамга бу қуруқ тухмат-ку! — деди ўртада ўтирган бир аёл.

Замон ғавғоси тақозаси билан бўлиб турадиган шундай кўнгилсиз воқеалардан Ситорабуви жуда-жуда ранжир эди. Меҳмонларга қараб «Худо таоло бундан кейин ҳам сизга ёр бўлсин, қуруқ тухматдан асрасин», деди ва уларни дастурхонга таклиф қилди.

Туни билан маҳалланинг оғир-енгилига қарашиб юрадиган беш-олти хотин ўқлов учига боғланган ёғоч

капгир билан сумалакни кавлаб ўтирганларида ҳар хил воқеаларни эслаб, ҳар ким ўз бошидан кечирган кунларини ҳикоя қилар эди. Садбарг эна ҳам уни тўққиз ёшида отаси Шайдон мавзеида яшовчи бир эшонга назир қилиб бергани, қизчасини бағрига босиб онасининг қон-қон қақшагани, уни чирқиллатиб бир хуржун туз ортган отга миндириб, амакиси билан олиб кетганлари ва эшон эшигида неча йил тортган азоб-уқубатларини бирма-бир сўзлаб ҳасрат қилар эди.

Азон пайти. Чинортаги Катта жоме масжиддан муаззиннинг овози акс садо бера бошлади. Эрталаб айвонга яна янгитдан дастурхонлар ёйилди. Лочира, патирлар, кўк сомса, қатламалар қўйилиб меҳмонларга сумалак тортилди. Ситорабуви фотиҳага қўл очиб: «Омин, Олло таоло ўзи даргоҳида қабул қилсин, элу юртга омонлик, осойишталик берсин, гўдаклар, ғариб-ғуроболарнинг раҳмини есин, ўт балоси, сув балоси, қуруқ туҳматдан сақласин. Наврўз айёмида ёруғ оламини кўришга муяссар бўлган неварам — Моҳим бахтли бўлсин!» — дея сўзини поён қилди.

Сумалак тонг оқаргандан атроф кўни-қўшиларга, яқин гузарларга тарқатилди. Кўча томондан карнай-сурнай садолари, ноғора ва чилдирмалар, хушхон ҳофизларнинг қўшиқлари эшитилиб турарди. Ушбу айём ҳафта давомида ўйин-кулгилар билан давом этади. Деҳқонлар далага биринчи қўш тушириб ер ҳайдаб экин экишга киришадиган кунлар ҳам етиб келди.

* * *

Моҳлар туғилган куннинг илк ҳафтаси. Раҳмонқули яна маҳкама юмушлари билан овораю гирифтор бўлиб кетди. Ситорабувининг айтишича, у болалигида юввош, атрофдагиларга анча раҳм-шафқатли бўлиб ўсган. Лекин у камол топа борган сайини, ота-боболарига хос димоғдорлик, тажанглик хислатларини пайдо қилган эди. Бу ҳол уй-рўзғорда ҳам сезилиб турарди. «Бу уйнинг севинчини ҳам, аччиқ-чучугини ҳам фарқ қилолмасдан қоласан баъзан киши,» — деб ўйлар эди Ойшахон. Эри бир қараса анча меҳрибон рисоладаги одам, бир қараса ниҳоятда зуғумли. Эҳтимол қиз туғилгани учун зарда қилармикан? Ойшахон яна умид билан яшайди. Қизчаси ойдек бўлиб камол топса, яхши ният, унинг кетидан ўғиллар туғилса эри ҳовридан тушиб қолар, инсофга келар. Ойшахон Раҳмонқулидан қанча койинмасин, унинг ҳафта ичида айтган

бир сўзи, яъни чақалоққа суюкли назар билан тикилиб: «Қаранг, худди сизнинг ўзингиз-а, ойнинг бир парчаси-я!» — деган илиқ сўзларини ҳеч қачон эсидан чиқармайди. Шу дам Ойшахон доя кўлидаги қизчасига ўта мамнунлик билан қарар, оналик ҳисси меҳр қўзғатиб турган дамларида ўзининг ота-онасини кўз ўнгига келтирарди. Шундай соатларда Ойшахоннинг бадани уюшиб, кўз ўнги қоронғилашар, юзларига думалаган ёшларини ўзи ҳам сезмай қоларди.

— Бечора отам, — деди у дояга қараб, — мўътабар одам эди, потинч турмуш уринишлари билан ҳаётдан жуда эрта кўз юмди. Кўп ўтмай муштинлар онам ҳам вафот этди. Онажоним ҳар гал мени йўқлаб келганида пешонамдан ўпиб: «Жон қизим, қайнонанинг пок, яхши аёл, сен унинг ҳурмат-иззатини ўрнига қўй, куёвинга доим таъзимда бўл! Шу хонадонда яйраб, серфарзанд бўлиб яша, мен набираларимни бош устига кўтариб катта қилай,» — дерди. Шўрлик онам ўзининг ширин орзуларига етолмай кетди...

— Хафа бўлмаг, қизим, — деди доя хола кўлидаги чақалоқни Ойшахонга узатиб, — икки орзу бир келмас экан-да! Гўдак худди онасининг ҳозирги хаёл ипларига чирмашгандек, гоҳ-гоҳ кўзини очиб, яна қуш уйқусига кетарди. Шу пайт оҳиста эшик очилди. Ойшахоннинг қайнагачиси Бадиҳаой кўлида икки косада қатиқланган, ялпизли суюқ ош кўтариб кирди. У косани узатар экан, чақалоқ томон эгилиб:

— Тилла тумор, ойдин рухсор қизимиз яхши ётибдими? — деди.

— Ҳа, шукр, — деди доя хола, онасининг кўкрак торларига маҳкам чирмашиб олган чақалоққа қараб, — ҳадемай сиз келганингизда аммажон, ассалом! деб кутиб оладиган ҳам бўлиб қолади. Сизга ҳам шундай фарзанд ато қилсин!

— Иншоолло, айтганингиз келсин, оғзингизга асал! Уша кунни бошингиздан боримни суюнчи қилиб сочардим, — дея уҳ тортди қаршисида тиз чўкиб турган ёш жувон, — Аммо шу кун насиб бўлмай, кўзимга олам қоронғулашмаса, деб қўрқаман. Эшонимнинг олдинги хотинлари ҳам тирноққа зор эканлар. Кошки бизда бўлсайди айб.

Доя хола уни шу маънос таҳликали вазиятдан қутқариш учун насиҳатомуз гапира бошлади:

— Сира ўкинманг, болам. Аёл зоти бамисоли мева дарахти, — дейдилар, бу йил бўлмаса, келгуси йил, албатта, мева беради.

— Айтганингиз келсин, — деб енгил тортиб уйдан чиқиб кетди у.

Ҳозиргина Бадиҳаой гапларидан ўйга толган Ойшахон ўгирилиб, ёнида ётган норасидасига меҳр билан боқди. Ҳа, унинг ўзи ҳам бу дилбандини кута-кута энди топди. Ота-онани бир-бирига боғлаб турувчи юрак ристаси пайдо бўлди. Шу бир кичкина одам улғаяди, ҳаётда ўз ўрнини топади. Лекин бу дунёнинг ташвишлари унинг бошига сира ҳам соя солмасин! Хайр, нима бўлса ҳам бахтли бўлгин ёлғизим! Ойшахон негадир «ёлғизим» дейишни ўзига эп билмади. Унинг кўнглига беихтиёр «Нодирам» деган ибора келди. Бу сўз унинг ўзига ҳам жуда маъқул тушди. Кейинча хонадондаги каттакичиклар, ҳатто отаси ҳам қизчасини «Нодирам» деб эр-калатадиган бўлишдилар.

ИЛҚ САБОҚ

Кунлар кетидан кунлар, ойлар ва йиллар ўта бошлади. Раҳмонқули кўпинча маҳкамадаги ишлар, хонлик томонидан келган фармонларни адо этиш билан банд. Эл-юртда нотинчлик бўлиб, амирлар, беклар билан фуқаро ўртасида содир бўлиб турган хилма-хил нохушликлар баъзан жиддий жанжалга айланиб хонликкача етиб борарди. Оқибатда Олимхоннинг зулмкор фармонлари натижасида косиб ва ҳунармандлар ёки қишлоқ аҳлидан кимнингдир авахта қилиниши, кимнингдир зиндон-банд этилиши, дорга осилиши каби қаттиқ жазолар билан тугарди. Кун кеча Олимхон Раҳмонқулни Қўқонга чақиртирганда уйига анча кечикиб қайтди.

— Элнинг нолиши, элнинг ранжиши жуда ёмон, — дерди Ситорабуви Ойшахонга, — шу ўғлимнинг ишидан ҳамма вақт хавотирдаман. Олимхон қариндош бўлса ҳам арзир-арзимас баҳона билан ўғлимни жазолаши ҳеч гап эмас.

Шу пайт «кўнгул ғуборини бола кўтарар» деганларидек, Моҳлар ўртоғи Зумрад билан қўл ушлашиб хушчақчақ уйга кириб келдилар.

— Ана холос, — деди Ситорабуви кулимсираб, Моҳларга қараб — сочларинг тўзиб кетибди, қўлларинг ҳам кир бўлиб қолибди. Моҳлар бир оз ўнғайсизланиб у ёқ бу ёғига назар ташлади ва ўртоғига қараб:

— Биз ҳов анаву Чорбоқдан ўтадиган ариқ лабидан бинафша ва ялпиз териб келдик, мана бувижон ҳидлаб кўринг!

— Балли қизларим, — деди бинафшани ҳидлаб

Ситорабуви — шундай муаттар ҳид анқиб турибдики, худди сизнинг сочларингиз ҳид таратаётгандек. Қани юрингларчи, мен сизларга сочпопук қилиб берай...

— Бувижон кечаги менга айтиб берган аждаҳо ва девларни енган паҳлавон ҳақидаги эртагингизни ўртоғимга ҳам айтиб беринг, — деб ялинди Моҳлар.

Ёшлигидаёқ эртак эшитишга қизиққан Моҳлар, ҳатто ҳовлидаги хизмат қилиб юрган Садбарг энани ҳам ўз ҳолига қўймай:

— Менга эртак ва қўшиқларингиздан айтиб беринг, мен сизга ҳовли супуришга ёрдам берай, — деб қистар эди. Энагаси эртак билан бирга лапар, қўшиқлар айтиб, дотор чалиб куйлаб берарди. Баъзан Моҳлар ҳам шоҳи рўмол ва кўйлақларга ўралган латтадан тикилган кўғирчоғини бағрига босиб, Садбарг энагасидан ўрганган «Алла» қўшиғини чала-чулпа бўлса ҳам айтиб, ўйнарди.

— Қаранг, энагаси, — дерди севиниб Ойшахон, — қизимиз қўшиққа ҳам ҳавас билан ўсмоқда.

Моҳларга айниқса Ситорабуви кўпроқ таъсир кўрсатарди. У неварасига топишмоқ айтганида унинг ўйлаб-ўйлаб тўғри топишга ҳаракат қилишини яхши кўрарди. Моҳлар баъзан бувисининг уйига кириб уйнинг тўридаги майда катак тоқчаларга терилиб қўйилган чарм муқовали китобларга яқинлашиб кўзини юмиб, биттасига бармоғини қўйиб:

— Жон бувижон, мана шу китобни менга ўқиб беринг, — деб ялинарди.

Кунларнинг бирида нонушта пайтида Ситорабуви ўғли Раҳмонқули ва келинига қараб:

— Ўғлим, сен кун бўйи шаҳардасан, тез-тез сафарларда бўлиб турасан. Мана қизинг Моҳлар ҳам бўйи чўзилиб қолди. Эртак эшитиш ва ўзи нималарнидир тўқиб айтишга жуда иштиёқманд. Боланинг ўқишга ҳаваси бор. Менимча Моҳларни Отинбуви мактабига бериш керак. У ерда отинлар ўзи рисоласи билан ўқитади. Гузар орқасидаги уйда яшовчи камсухан Ҳафиза отин ҳақида сенга бир гапирган эдим, ўзи покиза, доно, билимдон, шеърхон аёл. Моҳларни ана шу отин мактабига берсак дейман, — деди. Раҳмонқули ўзича, қиз бола ўқиб қаерга борар эди деб кўнглидан ўтказса-да, волидасига қаршилиқ кўрсатмади.

Моҳлар мактабга—отинбуви ҳузурига қатнай бошлади. Уни ҳар кун Садбарг энагаси кузатиб қўяди. Моҳлар ўқий бошлаган қизлар мактаби Ҳафиза отин-

нинг узун равонли айвони ёнидаги шинамгина бир хонадан иборат эди.

Баланд ва қуюқ шох отган икки чинор қад кўтариб турган бу ҳовлига кундуз кунлари тангадек ҳам қуёш тушмас эди. Ҳамиша супуриб сидирилган, озода, салқин бўларди. Ҳовлининг қоқ ўртасидан юқоридаги майдондан оқиб келадиган сув ўтади. Уртада бир чойшаб катталигида кичик ҳовузча ҳам бор. Ёз ойларида Ҳафиза отин ҳовузга атайлаб қизил олмалар ташлаб қўярди. Қизлар маълум бир сабоқларини ўқиб бўлгач, дам олиш учун тарқалишганда Ҳафиза отин: — Ҳар ким ўз олмасини тутиб олсин, — деб уларни ўйин-кулгига соларди. Ҳафиза отин аслида жуда беғараз аёл. У, ҳамма вақт, кўп қатори тансиҳатлик бўлсин, мен фуқаро қизларини ўқитаверай, деб иш тутарди.

Эрта саҳар Ситорабуви намоз ўқигани турганида Моҳлар ҳам сакраб ўрнида турар ва янги кўйлаklarини кийиб мактабга тараддуд қиларди. Бугун ҳам Садбарг эна уни мактабга жуда эрта олиб келди. Моҳлар ҳар сафар Отинбуви си дарбозасидан ҳовлига қадам қўйганда жуда ҳаяжонланади. Ҳовли тўрида чорбоққа чиқаверишдаги чинор тагида супа устида баланд қоматли, сочлари оппоқ, бошига рўмол ташлаб, кўзойнак тақиб олган олтинш ёшлардаги қотмагина аёл кўрпача устида китоб ўқиб ўтирар эди. Моҳлар бирдан келиб унинг диққатини бўлгиси келмади, у оҳиста куйлагининг этагини тазатар, гоҳи сочларини қўли билан сийпар ва қаттиқроқ йўталиб юборишидан ийманиб турарди. Шу пайт Ҳафиза отин китобни ёпиб, кўзойнагини олиб, юзига фотиҳа тортди. Уршидан туришга тараддудлана бошлаган ҳам эдики, эшик олдида ҳовли саҳнида турган юлдузи иссиққина Моҳларга кўзи тушди:

— Кел, келақол қизим, ёнимга ўтир. Ҳозир бошқа қизлар ҳам келиб қолади, деди. Моҳлар оҳиста юриб супага кўтарилди ва таъзим билан отинийси ёнига боғиб ўтирди.

Ҳафиза отиннинг ҳар бир саволига Моҳлар ҳаяжон ва ифбат билан жавоб берарди. Отинбуви си Ситорабувининг доно, хушфеъл эканлигидан гап бошлади. Шунда Моҳлар одоб билан секингина:

— Сиз бувижонимни яхши биласизми? — деб сўради..

Бўлмаса-чи, — деди Ҳафиза отин, — менга Алишер ҳазратларининг «Чордевон»лари ва Шомашраб китобларини берганлар. Утган улуг зотларнинг рисоаларини топиб мутолаа қилиш, маъзини чақиб ўқишни ҳам бегим

кўп гапирар эдилар. Бувингни ўзи ҳам ғазал тўқийди, биласанми, сенга ҳам ўқиб берганми?!

Йўқ, бувижонимнинг ғазал ўқиганларини эшитганману, ўзим тўқиганман деб сира айтмаганлар.

Ҳа, бувингиз оламга тенг аёл, анча-мунча шеър, қўшиқлари ҳам бор. Эсимда уларга «Ситора» деб ўз номини қўшиб кетар эдилар. Сен ҳам бувингга ўхшаб шоира бўласанми? Яхши ўқи, одобли бўл, ҳамма шундай яхши одам бўлиши керак.

Ташқаридан беш-олти қизлар кўринди. Моҳлар буларнинг орасида ўтган сафар бирга бўлган Зебони кўриб жуда қувониб кетди. Мен бугун ҳам у билан ёнма-ён ўтираман деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Зебо тожик тилини ҳам яхши биларди. Моҳлар баъзан ундан ўрганиб, гаплашишга ҳаракат қиларди. Қизлар савод тахтасини олиб машқ қила бошладилар. Моҳлар жуда ҳавас билан ҳарфларни ёзар, тез-тез отинбувисига кўрсатиб, ҳарфларни чиройли чиқишга ҳаракат қиларди. Ҳадемай у ўқишни ҳам ёзишни ҳам ўрганиб олди. Ҳафиза отинини Моҳлардаги кундан-кунга ҳар нарсани билишга интилиш майли қизиқтира бошлади. «Қизчадаги яхши қобилият тарбияланса, келгусида шоира бўлиб етишиши ҳам мумкин-ку! Ажаб, унга табиатнинг ўзи ойдек ҳусидан ташқари қуёш барқашада гўзал сийрат ҳам берган, унинг оқ кўнгиллилиги, ниҳоятда зийраклиги, ўқиганларини дарров илиб, ёдлаб олиши, ашъорга бўлган мойиллиги кишини ҳайратлантирарди» — деб хаёлидан ўтказар эди, у.

Ҳафиза отинининг ўз тарбия усуллари бор. У шогирд қизларни беҳуда койимас ва уларнинг ота-оналаридан ҳеч нарса таъма қилмас эди. Толибаларини уларнинг ўз қобилиятларига қараб ўқитар эди. Ҳафиза отин қизларни уй юмушларига, озодаликка ўргатиш учун бўлса керак, баъзан улар отинбувисининг уйини супуруш-сидириш ишларига боқишганларида қаршилик кўрсатмас эди. Қизларнинг унга кўмаги кўпинча ёз ойларида, мева пишиқчилигида тегарди. Боғдаги олма, ўриклар етилган вақтда қизлар сават-сават теришиб берардилар. Отин ойна қизларнинг кўнмаганига қўймай, уларга ўша терилган ҳўл мевалардан бериб юборарди.

Отинийсини ва Ситорабувисининг меҳрибончилигидан мамнун Моҳлар эртаю кеч китоб ўқиб, ҳуснихат машқи билан машғул бўлиб улғайиб борарди. Ўқиш-ўрганиш билан кунлар тез ўтарди. Бир кун Ҳафиза отин қизларга мурожаат этиб:

— Бугун отинча қизларим, назмийат дарсини қила-

миз. Ҳозир Мир Алишер ҳазратларининг шеърятини сизга айтиб бераман. Сиз баъзиларингиз эҳтимол ул ҳазрат ҳақида ота-оналарингиздан эшитгандирсиз. Мен ҳам сабоқлар давомида ул улуғ зотнинг ҳикматларидан гапирганимда ғазал, рубойларидан ўқиб берган эдим. Ҳазрат Мир Алишер агар ҳар фарзанд ақлли ва доно бўлса ота-оналарга иззат-икром келтиради, деб айтганлар. Ҳафиза отин хонтахта устидаги қалин бир китобни олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечиргандек бўлди, варақлардан ниманидир ахтара бошлади. Узи топмоқчи бўлган парчанинг дастлабки сўзларини тилга олди ва бирдан, бармоқларини варақдаги ёзув устига қўйиб оҳишта ўқий бошлади:

Бошини фидо айла ато қошига,
Жисмин қил садқа ано ботиға

Икки жаҳонига тиларсен фазо,
Ҳосил эт ушбу икисидин ризо.

Тун кунингга айлагали нурфаш,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

Сўзларидин чекма қалам ташқари,
Хатларидин қўйма қадам ташқари.

Бўлсин адаб бирла борн хизматинг,
Хам қил адаб доли каби қоматинг.

Ҳафиза отин қоматини тиклади, қошларини чимириб бир оз сукут сақлагач, қизларга қараб:

— Мана сизга адабнинг шартин, одобнинг фойдасин ҳақидаги дил сўзлари. Бу гаплар авлод-авлодларнинг тилида айтилган. Қаранг, ҳозир худди сизга атаб тўқилганга ўхшайди. Ҳамма ота-оналарини шундай иззат-ҳурмат қилиши керак. Эндиги сабоқ дарсимизда мен сизларни парбайт айтишга ўргатаман — деди. Ҳафиза отиннинг кўзига тикилиб, яна қандай яхшиликлар ҳақида гапириб берар экан, деб кутиб турган қизларга у, аллавақт бўлиб қолганини, улар уйга кечикмасликларини айтиб, фотиҳа қилди ва ўрнидан туриб отинча қизларини кузатиб қолди.

Алишер Навоий ҳазратларининг шеърлари бўйича бугунги ўтган сабоқ Моҳларга жуда таъсир қилди. Бобокалонимиз Навоий қандай яхши гапларни айтган эканлар, деб хаёлидан ўтказди ва дафтарига ёзиб олган ғазалини биринчи навбатда бувисин ва аясига ўқиб беришни кўнглига туғиб қўйди.

Кунлар ўта бошлади. Отинбуви мактабида икки-уч йил ичида Моҳлар кўпгина китобларни ўқиди, настаълик хатини чиройли ёзадиган бўлди. Бугун у Отинбуви-га «Фавзулнажот» билан «Чор китоб»ни ўқиб тугатганини айтди. Ҳафиза отин Моҳларга бошқалар қатори она тили билан бирга тожик тилини ҳам ўргатар эди. Моҳлар тожик тилидаги айрим шеърларни кунт билан ўқиб, ёдлаб олишга ҳаракат қиларди. Моҳларни бу даражада адабиётга қизиқиши Ҳафиза отинни жуда қувонтирарди: «Мана сен билан бирга ўқиётган дугоналарнинг Зебо ва Узролар ҳам тожикча ғазалларни яхши ўқийдилар. Зебонинг отаси Акмал ҳам анча шоир одам, эшитганмисан?» — деди.

Моҳлар Ҳафиза отиннинг маҳалласидаги ҳунарманд ва касибларнинг қизларини ўқитишини жуда яхши кўрарди. Унинг дугонаси Зебонинг отаси Акмал ҳам касиб эди. Бир кун Зебо Моҳларни кўярда-кўймай уйлари-га олиб кетди. Шундан бошлаб Моҳлар Зебоникига вақти-вақти билан борадиган бўлиб қолди. Моҳларга Зебонинг онаси Рузвон хола ёқади. Олдингина, покнза кийинадиган бу аёл шинамгина уйини ҳаммша чинидек саришта қилиб туради. Унча катта бўлмаган даҳлиз ва хонадан иборат уйда ҳамма нарса ераста. Моҳлар ҳаргал келганида Зебонинг онаси уни кучоқ очиб кутиб олади, қоқинди, деб олдига дастурхон ёзади, тансиқ деб эфгора нон сндириб қўяди. Баъзи кунлар Моҳлар Зебо билан китоб ўқиб бу уйда узоқ қолиб кетар эди. Бир сафар Моҳлар Зебога: «Дадангизнинг ёган шеърларидан ўқийлик», — деб ялинди. Улар биргаликда ун тоқчаларини титиб бир-икки дастхат топгандай бўлдилар. У бир ғазални қизи Зебога бағишлаган экан. Моҳлар соддагина ёзилган бу ғазални ўқиб, мазмунини тушунишга ҳаракат қилди, айрим мисраларини Зебога сўз-сўз айтиб ҳам берди. Шу кундан бошлаб Моҳларда шеърларининг маъзини чақиб ўқишга ҳавас оша борди. Лекин Моҳларни кўнглига аллақандай ғалилик тушар эди: «Нега шундай қўли гул касиб, тили булбул шоир одамнинг хонадонини бунчалар хароб. Зебонинг онаси қандай мулоим аёл, юрагига оламни сндирай дейди. Лекин ўзи каталакдек тор бир ҳовлида яшайди». Моҳлар ҳаётан бу уйни ўзларининг уйлари-га қиёс қила бошлади. Нега бунчалик тафовут бор бу уйларида? Ҳамма бирдек одам-ку, нега уларнинг бирлари кўшқу айвонларида, яна бирлари эса Зеболарга ўхшаб тор жойда қийналиб яшайдилар. Моҳлар шунга ўхшаш манзарани Ҳафиза отиннинг уйида ҳам кузатиб юрарди.

Ун уч ёшларга бориб қолган Моҳлар ҳар куни мактабдан янги-янги таассуротлар билан қайтарди. Ўқиган дарсларни ва атрофда кўрганларини бувисига дам завқ, дам изтироб билан гапириб берарди. Шундай кезларда Ситорабуви уни бағрига босиб: «Ёмон кўздан асрасин, Моҳим, ҳамма вақт шундай одампарвар бўлгин, мен етолмаган орзуларга сен етгин!» — дерди.

НАЗМИЯТ ОЛАМИГА ҚАДАМ

Моҳлар бўш вақтларида ўзича кичик-кичик шеърлар тўқнишни машқ қила бошлади. У ётганларини ҳеч кимга кўрсатмай ўзи қайта-қайта ўқиб тўлқинланарди. Бугун ҳам отинбуви мактабидан завқ билан уйга қайтаркан:

Баҳор фаслида долоу райҳон ғаниматдур,
Булбулларга гулистон пашъаси ғаниматдур.

каби минераларни ёддан ўқиб ҳурсанд уйга карди. Моҳлар ичкари ҳовлига қадам қўяр-қўймас уйда бир печа аёлнинг турли юмшлар билан юрганларига кўзи тушди. Катта аммаси Моҳларни кўрнни биланоқ унга яқинлашиб, секин: «Бор, қизим» сен бир оз бувининг хонасига кириб ўлтир» — деб худди бир сирли гап бордек орқасига қайтди. Моҳлар илгари ҳам уйларига узоқ шаҳарлардан танишлар келиб турнишини биларди. Бугунги меҳмонлар ҳам шулардан бўлса керак, деб ўйлади-да парвосизгина бувисининг ётоғига кириб кетди. Шу пайт Ситорабувининг: «Ойдиним, келдингми?» — деган овозини эшитиб ўзини бувисининг қучоғига отди. Орада худди Моҳларни кўтиб тургандай онаси Ойшахон ҳам келиб остонада тўхтади. У ниманидир, кимнидир излаётган одамга ўхшаб атрофга қарарди, қизига кўзи тушиши билан ўйчан яна орқасига қайтиб кетди.

Кечки таомдан кейин узоқдан келган меҳмонларнинг ётиб қолмоқчи эканликлари билинди. Моҳлар бугун бувисининг ётоғида қолишига қаноат ҳосил қилди. У хаёл суриб, узоқларга боқиб, тасбеҳ ўгириб ўлтирган бувисининг ёнбошидаги болишига бошини қўйиб уйқуга кетди.

Тун яримлари бўлса ҳам уйда шамчироқлар ёниб турганидан Моҳлар бир вақт уйғониб кетди. Шундайгина айвон олдидаги супада бувиси, دادаси ва аясининг бир-бирлари билан оҳиста сўзлашаётган овозлари эшитиларди. Моҳлар қандайдир бир шарпани сезган-

дек, юраги тез-тез ура бошлади. У бошини секин кўтариб ташқарида бўлаётган гапларни эшитишга ҳаракат қилди. Унинг қулоғига аясининг:

— Йўқ, йўқ, у эндигина ўн учга кирди, яна шаҳримиз ораси анча узоқ, — деган ҳаяжонли сўзлари эшитилди. Бувиси ҳам ўғлига қараб:

— Ота-онанинг вазифаси қиз болага шафқат ва марҳамат кўрғазиш, иззат ва роҳат билан умр кечирадиган жойга узатишдир, мурувват ва ҳамият қондасини қўлдан берманг, болам, — деган гапларини эшитиб Моҳларнинг аъзойи бадани уюшиб кетди. У ўз-ўзинча, наҳотки шундай бўлса, дерди.

Тонг отиши билан меҳмонлар йўлга тушдилар. Шу кун фақат кечқурун Садбарг эна Моҳларга аллақадан совчилар келганини ва унга рад жавобини бериб юборганларини гапириб берди. Уша кундан бошлаб Моҳлар кўз ўнгиди дам равшан, дам қоронғули таҳлика бўлиб кўринувчи оламни ҳис қила бошлади. У отинбуви мактабидан қайтгач, ҳеч ким билан гаплашмай ётиб олар, кечалари эса бувисининг тиззасига бош қўйиб кўз ёши қиларди. Бунинг устига Ҳафиза отининг ўзи ўқитаётган қизларга бутунлай жавоб бериб юборармиш каби миш-мишлар яна иниманингдир шарпасидай бўлиб туюлди. Моҳлар учун Ҳафиза отин дарсхонасидан кетиш — боғ сайридан кетишдек ёки болалик даври билан хайрлашишдек эди. Аслида эса, Ҳафиза отин ўзи бундан бир неча йил илгари ўқита бошлаган қизларни хат-саводини чиқариб шахсий мутолаага йўллаган пайтларини эди.

Бир кун эрталаб Ойшахон қизига отинбувиси мактабига бирга боришини айтди ва йўлга чиқиш олдидан катта сават тузатди. Устига Ҳафиза отинга атаб қўйлак камзул рўмол ковуш-махси қўйди:

— Одат бўйича отинбуви сабоқларини тугатиб қизларга жавоб берган кун уни рози қилиш учун шундай саруполар берилади, — деди Ойшахон унга тикилиб турган қизига қараб.

Моҳлар отинбувисини кўриши билан гўё уни охириги мартаба учратаётгандек кўнгли бузилиб кетди, кўзлари намланди. Ҳафиза отин дастурхон атрофида Ойшахонга қараб ўз сабоқларига хулоса ясаётгандек узоқ гапирди:

— Қизингиз Моҳлар ҳийла зийрак, ақлли, фикри ҳам сўзи ҳам равшан. Мен шу хоксор даргоҳда қанчадан-қанча қизларни ўқитдим, улардан кўплари отин бўлиб, ўз жойларида қизларга дарс бермоқда. Менинг қўлимда

сабоқ кўрган қизларнинг айримлари шеърга ҳавас қилиб газал, рубоий ва мухаммаслар битишни ўрганиб олишди. Сизнинг қизингиздан ҳам катта умидлар қилса бўлади.

— Иншоолло, айтганингиз келсин, — деди сўз орасида Ойшахон.

— Мен, — деб сўзида давом этти Ҳафиза отин, — имло, иншо ва қофия дарсларини ўтганимда Моҳлар ҳар бир сабоқни иштиёқ билан ўқишга, чиройли ёзишга, ҳар лафзнинг қаърига етишга ҳаракат қиларди. Моҳлар ҳуснихатни ҳам жуда ўринлатиб ёзди. Ойшахон отинийнинг ҳар бир гапини маъқуллаб ўтирар орасида сўзга аралашар эди:

— Уйда ҳам қизим бувисининг пинжида ўтириб кўп машқ қилади. У бувижонисининг таҳмонидаги китобларидан «Ҳафтняк», «Қуръон», «Маслаки муттақин»ларни ҳам ўқийди. — деди у оҳиста Моҳларга ишора қилиб.

— Моҳлар дугоналарини яхши кўради, лекин жуда маҳмадона. У баъзан менга ҳам сўз бермайди, дарс вақтида ўртоғи Зебо билан гаплашиб ҳам ўтиришадди, — деди Отинбуви. Қутилмаган бу сўзлардан Моҳлар қизариб кетди, бошини қуйи солиб, узр маъносида гоҳ муаллимаси, гоҳ аясига нигоҳ ташларди. Унинг бу ҳаяжонли вазиятини кузатиб турган Ҳафиза отин яна унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилиб:

— Фаҳмимча, қизингизда шеърниятга қизиқиш бор. У толибалар билан парбайт айтишганда жуда ҳозиржавоб, ўзи ҳам кўп машқ қилади. Унинг кимга пайравлигини биламан, бувижонисига. Мен ҳазрати Навоий, «Воқеоти Бобур», китобларини, Фузулий шеърларини ўқиганимда у меҳр билан қулоқ солиб ўтирадди, баъзан мен билан ўқиншадди ҳам. Аҳмад Яссавий ҳикматларидан дарс ўтганимизда уни тушунингга, мағзини чақингга қизиқарди, — деди ва бир оз нафасини ростлаб, — Алалхусус, қизингизнинг фазл ва заковатда якто шоира бўлиб чиқинишга умидворман. Моҳлар энди кўпроқ мўтолаага берилсин, сара китобларини ўқийверсин. Отин қизимни эрта кўёвга бериб юборманглар... Ҳафиза отин бу сўзни Моҳлар олдида очик айтиб юборганига ўзини жула ўнғайсиз сездди. Айтилган гап отилган ўқ. Уни қайтариб олиш душвор. Ҳафиза отин яна ўртадаги вазиятни юмшатиш учун:

— Мен бу қоқажонларимга шундай ҳазил ҳам қилиб тураман, — деб Моҳларнинг қирқ кокили устидан

қўл юргизди ва бир оз сукутдан сўнг унга яхши ниятлар изҳор қилиб фотиҳага қўл кўтарди:

— Бахт ёр бўлсин комила қизим! — деди ва Моҳларни пешонасидан ўпиб, бағрига босиб хайрлашди. Улар дарбозадан чиқиб кетгунча орқасидан қараб кузатиб қолди.

* * *

Кунлар ўтар экан, Моҳлар уйда зерика бошлади. У ўз юрагидаги дардларини кимга айтишни билмас эди. Уқиндан гапирса, китоб мутолаа қилиб ўтирса аммалари:

— Энди ўқиб бўлдинг, куёвга чиққанча ўйнаб-кулиб қол, деб унинг кўнглига таҳлика солишарди. Ситорабуви уйдаги паст-баланд вайсақни гапларга жуда нафрат билан қарайди. У Моҳларни ёнига ўтқазиб:

— Сени энди мен ўзим ўқитаман, деди, — Мана менинг токчамда Алишер Навоий ҳазратларининг «Чор-Девон», «Девони Машраб» китоблари бор. Бир маҳал сенга «Воқеоти Бобур»дан ўқиб берганимда жуда диққат билан эшитардинг, ана уни ҳам ўқиймиз. Сен энди уларни обдон мутолаа қилишга фурсатинг бор. Агар маъқул тушса сенга Хожа Ҳофизни ўқитай. Шайх Саъдий деган улуғ бир зот ўтган. Унинг «Гулстон» ва «Бўстон» китоблари ҳам токчада қаторда турибди. Буларни ўқиб бўлсанг сенга берадиган бир дафтарим бор. Жуздонда сақланади. Жонимдан азиз эҳтиётлайман уни. Шу дафтаримни сенгагина бераман. — деди табассум билан — Чунки сен орзуларимда парвоз қиладиган қушга ўхшайсан. Бувиенинг сўзларини диққат билан эшитиб ўтирган Моҳлар «Дафтар» сўзини маҳкам тутиб олди:

— Бувижон у қандай дафтар, унда нималар ёзилган, қаердан олгансиз ёки ўзингиз ёзган дафтарми? Қайда ўша, кўрсатингчи?

Ситорабуви неварасининг кетма-кет саволларидан ҳайратлана бошлади. Уни қанча тивчлантиришга уринса ҳам Моҳлар сўзида маҳкам туриб олди.

— Шу дафтарингизни менга кўрсатмагушингизча биронта айтган китобларингизни ўқимайман, — яна эркаликка солиб, — бувижон, ўқитаман деб овора бўлманг, ўқимайман дедим, вассалом. Қани, айтган дафтарингизни менга кўрсатинг! Барибир ухлаб ётганингизда ахтариб топиб оламан. Набирасининг бир сўзлигини билган Ситорабуви «буни қаердан ҳам унга айтдим» дегандай бир чимирилса-да, лекин олдида кўзлари мўлтнлаб, сочлари ҳалқаланиб турган набирасига

меҳр билан боқди ва, хўп, кечқурун кўрсатарман, деб ваъда қилди.

Шу кунни аксига уйда келди-кетганининг изи узилмади. Кечга яқин яна бир мудҳиш хабар тарқалди. Ойшахон бошидаги рўмолига қўлини узатганича Ситорабуви олдига чопиб кирди ва Ҳафиза отининг оламдан ўтганлиги ҳақидаги хабарни билдирди. Буни эшитган Моҳлар турган жойида қотиб қолди, дод солмоқчи эди, овози чиқмади. Набирасининг ранги ўчиб кетганлигини сезган Ситорабуви офтобани қўлига олиб унинг юзига сув сеппи:

— Мушча қўрқмасанг, болажон! Худо раҳмат қилсин, донишманд отин эди. Қанчадан-қанча қизларни ўқитиб, хат-саводини чиқарган табаррук аёл эди, — деб уни овуитирмоқчи бўлди. Моҳлар шу пайт тоқчадан ўқини кезларида шеър машқ қилиб юрган дафтарини қўлига олди, унинг бир неча саҳифаларидаги Ҳафиза отининг ёзувларини бувиенга кўрсатди.

— Эссиз, одамдан шу ёдгорлик қолар экан, қизим. — деди бувиен Моҳларининг бошини силаб. Моҳлар кечки таомга базўр қўл узатди, кўп ўтмай ўрнига бориб ётиб ҳам олди. У кўздан оққан ёшларига ёстиғи нам бўлганини сезар, бувиенга билдирмай секин ағдарилиб олاردи. Унинг бошига момиқ ястиқ ҳам, кокил қилиб ўрилган узун сочлари ҳам ботаётгандек безовталанар, ҳамон ўша отинбувиен кўз олдига келарди.

Ситорабуви набирасининг азиз муаллими учун ғам тортаётганини сезиб, бир томондан, ҳамдардлик билан қайғурса, иккинчидан, унда рағбат пайдо бўларди. Демак, набирам жуда меҳрибон, унинг шафқати мўл. Ситорабуви ўрнидан туриб уй тўридаги тоқчанинг юқорисидан бир жузвдонни урина-уринга қўлга олиб, ундаги дафтар варақларига кўз югуртира бошлади. Дафтардаги ёзувларининг бири сиёҳда, бир қаламда, бир саҳифа бутун, иккинчиси чала, айрим сўзлар дафтарнинг доғи остида ўчиб кетган, баъзи саҳифаларининг чети йиртилган. Дафтарининг қатланган ўринларидаги ҳарфларини аранг ўқини мумкин. Бу сарғайиб кетган дафтарда Ситорабувининг балогат йиллари кечинмалари изҳор қилган шеърлари ва кейинча ҳам ҳаётда бирор эсдалик бўлиб қоладиган воқелик мунсабати билан ёзилган ғазаллари жамланган.

Ситорабуви уларнинг ёзилган вақтларини аранг эслайди. Бирин бундан қирқ-эллик йил илгари Қораларё бўйига лола сайлига борганда ёзилган, Зумрад гилам тўшалгандай қизил, сарғил, тарғил рангли долалар билан

зийнатланиб, сабзавор бўстонга айланган қир-адирлар, дашту саҳролар кўз олдидан бирма-бир ўта бошлади. Бир варақдаги шеърнинг ярми йиртилган. Ситорабуви буни ҳам эслаб кетди. Янги келинлик пайтида эри жаҳл билан «Буним кимга ёзгансан», деб варақдаги шеърнинг ярмини узиб олган. Ситорабувининг ўша ёшлик йиллари сўлим табнат оғушида кўкда учаётган қушларга қараб:

Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай,
Жудоликнинг дардини,
Сўзламасанг на бўлғай

кўшиғини хиргойи қилганларини эслади. Уз яқинидан бўлса ҳам кўрс ва жоҳилгина эридан кўрқанса ёзилган шеърлар булар. Уларнинг бирида шикоҳ кечасида савлат тўкиб турган миқоли саллалик эрининг сиймоси тасвирланган. Яна бир шеър Раҳмонқули туғилган куни янги фарзанд шаънига ёзилган. Ситорабуви бирдан Моҳларни эслади. У ҳали ҳам йиғлаб ётганмикин. Жуздонни яна ўз жойига қўйди. Оҳиста келиб набирасининг юз-кўзларини силади. Моҳлар кўзини маҳкам юмганча ётар эди.

— Қизим, мана дафтарни топиб чиқдим, — деди буви, — ўрнингдан туриб, ёзилиб ўлтирасанг бераман.

Моҳлар ўзининг паришон ҳолатини ўзгартиришга ҳаракат қилди. Бувиюга қараб зўрма-зўраки жилмайди. Дафтарни олиб шам ёниб турган томонга қараб кетди. Ситорабуви ойдин кечада ёзилган тўшакка бориб ётди. Унинг қаршисида шеърият бўстонига қаиот ёзиб кираётган қушдек Нодираси дафтарга тикилганча уни варақлар эди. Моҳлар дафтарни узоқ ўқиди, қайта-қайта варақлади. Унинг бир-икки кулгисимон овоз чиқарганини Ситорабуви сездди. Бир мартаба: — Шайтон, ўқишингни бас қил! — деб ҳам қўйди. Ситорабувининг ёшлик йиллари солномаси, ҳаёт сўқмоқларининг шаҳодатномаси бўлган бу дафтар Моҳларнинг бутун борлигини қамраб олди. Унинг кўзи ўнгиде кеча ойдинлиги қандайдир бир сеҳр билан янада нурлангандай бўлди. Ҳаво ниҳоятда сўлим эди. Дарахт баргларининг ел билан шитирлаши муҳаббат дафтарини ўқиётган бу қизни олқишлаётгандай бўлар эди. Моҳлар ярми йиртилиб кетган саҳифадаги ғазални ўқий бошлади:

Жон берурман ҳар қачон ул сарвноз,
Бўлса кўзум манзарида жилвасоз.

Манъи муҳаббат на қилурсан манга,
Рамзи ҳақиқат эрур ишқи мажоз.

Ишқини афсонаси бўлмас тамом,
Меҳру вафо қиссаси дуру дароз...

— Афсус, бу йиртилган варақнинг кейинги сатрларида яна нималар ёзилган экан. — дерди ўз-ўзига Моҳлар, — Майли, агар рози бўлсалар улғайганимда буви-жонимнинг ушбу ғазалини, албатта, ўзим ниҳоясига етказарман.

Моҳлар мактабда ўқиган китобларида, дугоналари билан бўлган шўх давраларда йигит-қизининг муҳаббати, севгининг таърифи ҳақида озми-кўпми эшитган. Лекин ўзининг бувиси муҳаббатни гўзалликнинг бир жилғаси сифатида куйлабди. Моҳларнинг қалбида сеҳрли бир туйғу уйғонгандек бўлади. Демак, дунёда яхшилик, эзгулик кўп. Шу яхшилик ва эзгуликни уйда ўтирган бувиси шунчалар ёзган бўлса, катта шоирлар қандай таъриф этган экан!

Моҳлар дафтарни охиригача ўқиса, бус-бутун жа-воҳироти ниҳоясига етиб қолаётгандек уни оҳиста ёпди, кўкрагига босиб оёқ учида бориб ўрнига ётди. Уйнинг дарчасидан ичкарига бир парча ой шуъласи тушиб турарди. Моҳлар уйқу аралаш кўзлари билан унга тикилиб қараб қўярди. Гўё шу ой нури парчасида бутун дунё яхшиликлари акс этаётгандай. Шу ой парчаси уни катта боғлар, лолалар билан тўшалган тоғ этаклари томон имлаётгандай бўларди. Моҳларнинг қалбини унинг ўзи охиригача тушуниб етолмайдиган алла-нечук ширин туйғулар қоплаб олди: «Ўўқ, бир дафтардаги муҳаббат ғазалини ўқиганим учун ўзимни ўзим шу куйга солайми? Унинг сеҳри нимада экан? Билмадим! Мен бутун қалбим билан талпинаётган бу шеър олами мени қаерга элтар экан». Бу юрак ҳислари чувала-чувала унинг кўзини қоплаган уйқу пардаси билан ечилмай қолди.

Моҳлар эди бувисининг дафтарини ўзига доимий ҳамроҳ қилиб олган эди. У дафтардаги шеърлардан жуда таъсирланиб кетган пайтларида қўлига қалам-қоғоз олиб ўзи ҳам ғазал ёзишни машқ қила бошлар эди. У аста-секин бир мисра ёки бир байт ёзишга киришарди. Қофиядош сўзлар топиш фикрларни равшан ва таъсирчан қилиб ёзишга уринарди. Баъзан бувиси ва аяси-га кўрсатмай, уй ва боғнинг бурчак-бурчакларида яшириниб ғазал ёзишни машқ қилиш билан банд бўлар эди. Ситорабуви бора-бора Моҳларда ўзининг серзавқ ва

хаёлчан ёшлигини кўрадиган бўлиб қолди. Бу қизимдан, албатта, шонра чиқади, деб ишонч билан кўнглидан ўтказиб кўярди. Моҳларнинг югирик фикрлари, ҳозиржавоб сўзлари ҳам бу ниятнинг ҳаётийлигига ишонч туғдирарди.

Моҳларни шеърят сеҳри тобора рэм қилиб, бутун ихтиёрини ўзига қаратиб олганди. У ҳар бир янги шеърини Ситорабувиға вазминлик, мулойимлик билан ўқиб берарди. Бувиёи ҳам балоғат ёшиға қадам қўйиб бораётган набирасида назмиёт оламиға инсбатан беқисс бир муҳаббатдан иборат туйғу шуъласи пайдо бўлганлигини ҳис этарди.

Моҳлар китобдан китобға мутолаа ва мушоҳада билан кўчар, унда табиат ва ҳаёт сирларини кузатишға тобора ҳавас ортар, худди юрак бурчағида яшириниб ётган қуш қанот қоқиб учишға тайёрланаётгандек, алланечук ишрин хаёллар оғушида талишар эди.

ТАҚДИР ТАҚОЗОСИ

Бу йил куз фасли жуда тароватли келди. Ёзининг иссиқ ҳавосидан баҳра олган қовчи-тарвузлар, анжир-анорлар, олма-узумлар шундай ишрин ва мазали бўлиб етишлики, дастурхонға нур тўкилди. Раҳмонқул бу йил Андижон ва унинг атрофидаги қишлоқларда мўл ҳосил етиштирилганини тез-тез гапирар эди. Шу куз кунларидан бирида у волидаси ва завжасиға Қўқондан азиз меҳмонлар келиши хабарини айтди. Ташқарида ҳам, ичкарида ҳам меҳмонларни кутиб олиш учун тараддуллар бошланиб кетди. «Худоға шукур, жигаргўшаларимни кўрар эканман», — деб Ойшахонға севиничини изҳор қиларди Ситорабуви. Моҳлар ўша келадиган меҳмонлар ўртасида қариндошлар борлигини пайқади. Кўннинг иккинчи яримларида қаттиқ шамол кўтарилди. Андижонда аҳён-аҳёнда бўлиб турадиган бу шамол вақтида кекса, мўрт дарахтлар қулаб ёки шоҳлари синиб тушарди. Баъзан сув тошиқилари ҳам рўй берарди. Шундай пайтларда Ситорабуви: «Қўқон шамолнинг шабаласи келаяпти», — деб кулиб кўярди. Шамол аста-секин сусая бошлады. Осмон чарақлаб, булутлар орасида қуён ёғдуси кўринди. Шамолдан кейинги салқин ҳавода ажойиб бир нашъали соатлар ҳукм сурарди.

Ташқари ҳовлида бирдан, меҳмонлар келишяпти, деган овоза эшитилди. Ичкарида волидаси ва завжаси Ойшахон билан инималарнидир маслаҳат қилиб ўтирган

Раҳмонқули шошилнч ташқарига қараб юрди. Моҳлар отасининг меҳмонлар билан туғишганлардай қучоқлашиб кўришганини сизди. Лекин ҳар гал меҳмон келганда бўладиган серҳаяжон такаллуфлар ўрнига худди шивирлашгандек майин товушлар эшитиларди. Пўлакда турган Моҳлар дам бувисига тикилар, дам ташқарига чиқадиган эшик қийтиғидан қулоқ соларди. Бир оз фурсат ўтгач, Раҳмонқули волидасининг олдига кириб, авлодлар билан дийдор кўришишдан мамнуулигини айтгандан кейин, аста, паст овоз билан:

— Андижонга кираверишда қаттиқ шамол кўтарилиб, синган дарахтнинг шохидан Умарбекнинг оти ҳурккан кўрилади. Умарбек отдан йиқилиб, оёғи бир оз шикастланган. Уни бирер ҳолароқ хонага ётқизезк, дейман. Мен ҳозир табиб чақирираман. Сиз нариги маҳалладаги охушнинг ошиси Рўзвон хонага хабар қилинг. У синиқ-мертикларни даволашга жуда уста деб айтган эдингиз. Сизнию мени кўрай, деб узоқ йўл юриб келган жиянимиз бояқини Умарбекка яқини бўлмабди. Оёғидаги дардини билдирмасликка урнимоқда-ку, лекин хасталик анча оғирга ўхшайди.

Умарбекни Ситорабувининг уйи ёнидаги меҳмонлар учун ажратилган хонага келтирдилар. Ўша куннинг ўзидаёқ бир неча эркак ва аёл табиблар келиб Умарбекнинг тиззасидан бир қадар майибланганлигини аниқладилар. Бир табиб ўша жойга хомчалчак қилиб бошишни, тухум сариғини суркашини, яна бири шўр пахта ва яна аллақандай кўкатлар боғлаб қўйишни буюрди. Ойшахон беморнинг ўзига, деб бир кунда бир неча таом тайёрлар эди. Умарбек эрининг жияни. Шунинг учун у Умарбекнинг олдига ошиқ кириб, таом қўйиб чиқиб кетарди. Катта рўзгор юмушлари билан бўлиб қолган келларда Ойшахон қизи Моҳларни чақириб: «Акангга чой олиб кир, дастурхондан хабар олиб тур». — деган вақтлари ҳам бўларди. Ситорабуви эса кўпинча Умарбекнинг ёнидан силжимай унга тикилиб ўтирар ва ҳол-аҳвол сўрар, аҳён-аҳёнда ўз суҳбатларига Моҳларни ҳам чақириб:

— Қара, аканг анча соғайиб қолди, батамом беғубор бўлиб кетса биргалашиб Қўқонга ҳам борамиз, — дер эди.

Моҳлар онлада Ситорабуви ва Ойшахонлар тарбиясида ифбат ва исмат гардаси остида ўсган. Шунинг учун у меҳмонга ҳадеб кўриनावермасди. Умарбек ҳузурига бувиси ва аяси бўлган вақтлардагина кирарди. Ҳар гал Ситорабуви жуда тортишиб ийманиб ўтирган Моҳларга:

— Умарбек етти ёт бегона эмас, ўз қариндошимиз, кириб тур, сен ёшсан, катталарнинг хизматида бўлишга ўрган, — дерди. Шундай пайтларда Моҳлар бувисининг ёнида ўтириб секин-аста ер остидан Умарбекка кўз ташлаб қўярди. У дастлабки пайтларда Умарбекнинг отдан йиқилиб жароҳатланганлигидан қўрқиб ҳеч нарсани фаҳмламади, унга фақат ачиниш билан қаради, холос. Моҳлар ташқарига чиққанида Умарбекни бундан олдинги йилларда ҳам тез-тез келиб турганини эслади. У, ўтган сафар бир келганида дадам ва бувим билан суҳбатлашиб кетган эди. Энди эса у менга кўпроқ тикилиб-тикилиб қарайди, секин сўз ҳам қотиб қўяди, деб ўйларди. Моҳларни бу хилдаги хаёллар тез-тез ўзига тортадиган бўлиб қолди. У уйда меҳмон олдида ўтирган вақтига қараганда ҳам ташқарида бу ҳақда кўпроқ ўйларди. Лекин Моҳлар Умарбекка сир бермасликка ҳаракат қиларди. Умарбек келганининг учинчи кунини Моҳлар чой кўтариб кирганида, уйда ҳеч кимнинг йўқлигидан фойдаланиб Умарбек унга тега-жақлик қилди:

— Сизни шонра дейдилар, шу ростми? Бирон ишқий шеърларингиздан ўқиб бермайсизми?

Қутилмаганда бу саволдан Моҳларнинг табассумли чеҳраси бирдан ўзгариб, жиддийлашиб кетди:

— Вой, гапингизни қаранг-а! Бир лаҳза жим қолган Моҳлар бирдан чақчақлаб кулиб юборди:

— Муллака, иситмангиз борга ўхшайди-я, алаҳси-раяписизми?

Бу гапга Умарбекнинг ўзи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Кейинги гал Моҳлар меҳмон олдида киришдан аввал ўйланадиган бўлиб қолди. Нега энди у ишқий шеърларингиздан ўқиб беринг, деб мени мазах қилмоқчи бўлди? Йўқ, ундай бўлмаса керак, қариндошимизда, мени яқин олиб ҳазил қилди, холос. Моҳлар шундай хаёллар билан ўзига далда берса-да, лекин ўпкалагандай ҳар гал чой олиб кирганида чойнакни дастурхоннинг бир четига қўйиб, унсиз чиқиб кетар эди.

Умарбек тоғасининг уйига илгариги сафар келганида ҳам Моҳларни кўриши билан алланечук юраги талпиниб кетган эди. Уни Моҳларнинг гўзаллиги, ақли, одоби маҳлиё қилган. Бу сафарги учрашувнинг нашидаси эса тамоман ўзгача. Бу гал Андижон сафарида ота-она ва қариндошларининг нияти аниқ бўлганлиги учун ҳам Умарбек ўзини тетик тутар эди. Уша гўзал, нозик қиз илоҳо менга насиб бўлсин, деган алланечук ғойибона ҳиссиёт сезарди ўзида.

Умарбек отдан йиқилиб, хасталик туфайли рўй берган тақдир ўйинидан мамнун ётарди. Уйлар ичкари, ташқарига бўлинган, қариндош-уруғ бўлган тақдирда ҳам, эркаклар билан аёлларнинг бир даврада тўпланиб ўтиришлари қондага айланмаган бир вақтда Умарбек илгаридан қалбида чечак отиб юрган Моҳларни бир кунда неча мартаба кўради, суҳбатда бўлади. Лекин йиғит қалбида тобора жўш уриб бораётган севги туйғуси Моҳлар билан учрашган вақтида унинг тили лол бўлиб қоларди. Умарбек шундай кезларда худди туш кўраётгандек ҳис қиларди ўзини. Лекин кўз ўнгиде ўша соҳибжамол турибди: Хушқомат, балоғат ёшига таланиб интилаётган, суврати ҳам, сийрати жам фақат латофатдан хабар берувчи гулрухсор шунинг ўзи эмасми? Лаъли лаб ёнидаги кулгичларини айтмайсизми? Умарбек халқ ўртасида афсона бўлган «Тоҳир ва Зухро», «Фарҳод ва Ширин»ни кўп ўқиган. Ушалардаги ўзининг гўзаллиги билан таърифланган Зухро ва Ширин шунинг ўзи-ку? Гўзаллик таърифиде Моҳим органик бўлса борки, асло кам эмас. У яна хаёлга кетди: «Амаким-ку, ўз кишимиз, лекин Спторабувим ва Ойшахон аямининг ниятлари қандай экан?» Утган сафар ўртада баъзи бир борди-келди гаплар шарпасини эшитган Умарбекнинг юраги орқасига тортади. Унинг дилида фақат Моҳларнинг мадҳи ва алланечук шарпа ташлаб турган кутилажак висол дамлари ва рўй беражак хижроннинг таҳликаси бор эди. Умарбек баъзан ўзини-ўзи ўйланиб айтарди: «Ўзим ҳам ўйламай-нетмай сўз қотадиган бўлиб қолибман. Шундай ифрат пардасидаги қизни уялтирдим-а? Мана энди у гапирмасдан ҳам қўйди. Эрта-индин тузалсам Қўқонга қайтишим керак бўлади. Илгари ота-онаси қариндошликни ўртага солиб, рад жавобини берган бўлса, энди ўзи ҳам қўшилиб, йўқ дейиши мумкин».

Умарбек энди Моҳлар кирган вақтда унга очиқ сўзлаб, юрак сирларини билдирмоқчи бўлди. Лекин бир неча дафъа кўришганда ҳам бунинг урдасидан чиқолмади. Моҳлар ҳар гал шитоб билан кириб, шитоб билан чиқиб кетар эди. Очиқ сўзлаша олмагач, бора-бора Моҳларнинг шитоблари ҳам Умарбекка ноз-карашмадек туюла бошлади. Бир вақт хаёлга ғарқ бўлиб ўтирган Умарбек қўлига қоғоз, қалам олди. Шу вақт унга журъат келди. Қоғоз устига юракдан бир байт томпиб тушгандек бўлди. Умарбек атрофга олазарак қарай-қарай қоғозни чойнакнинг қопқоғига қистириб қўйди. Ҳақиқатдан, ўша куни Моҳлар Умарбек ҳузурига

тезда кира қолмади. Қўшни ҳовлида тўй бўлаётган экан, Моҳлар аясидан рухсат олиб қизлар базмига чиқиб кетибди. Умарбек куни бўйи интиқ бўлиб кутди, чойнак қопқоғига қистирилган қоғозни бир неча марта ба олиб, ёстиғи тагига яширишга мажбур бўлди. Ярим кечада қўшни уйдан қизларнинг «Ёр-ёр» қўшиғи эшитилди:

Дарёга тош отманглар, ботар кетар, ёр-ёра, ботар кетар,
Узоққа қиз берманглар, олар кетар, ёр-ёра, олар кетар.

Узоққа қиз берганининг ранги сариқ, ёр-ёра, ранги сариқ,
Қўзларидан ёш оқадн мисли ариқ, ёр-ёра, мисли ариқ.

Умарбекнинг хаёлида бу қўшиқ худди Моҳларнинг шаънига айтилаётгандек туюлди: «Астафурullo, наҳотки шундай бўлиб чиқса. Андижондан Қўқонга қиз бераманми, деб кўнмасдан туриб олишса-я!» Ёниб турган шам поёнига етиб аста тугагандек Умарбек ҳам худди ўзини куя-куя битаётгандек ҳис қилди.

Тонг отгач, Умарбек узоқ ётган касаллардек гавдасини кўтаришга қийналди. Бошнинг оғир юк босгандек туюлди. Хаёллари ҳам алланечук чувалган. Худди, мана-мана ҳозир бу уйдан совуқ бир хайрлашниш оҳанглари билан чиқиб кетаётгандек бўларди. Ташқарига нигоҳ ташлаган эди, эндигина баланд тереклар орасидан мўралаган қуёшнинг заррин тиллари орасида кўлида чойнак кўтариб келаётган Моҳларга кўзи тушди. Бирдан юраги уриб кетди: «Наҳотки, ўша бўлса... кирармикан». Шу пайт қия очилган эшик олдида Моҳлар пайдо бўлди. У салом билан кириб, чойни қўйиб тезда чиқиб кетди. Кўп ўтмай чинни косада таом олиб кирди. «Хайрият, батамом аразламабди», — деб ўзича ўйлади Умарбек. У ҳали ичиб тамсманмаган чойнакни тезроқ бўшатишга ҳаракат қилди, қайноқ чойни тез-тез хўплай бошлади ва сўнг ёстиғи остига яшириб қўйган ва юрагида нақш бўлиб қолган шеър ёзилган қоғозни чойнак қопқоғига қистириб қўйди. Бу билан: «Ё, бор, ё йўқ, — деб ўйлади, у — Ҳозиргача индамаган қиз бу юрак садоси бўлган мисраларни ўқиб яна аразлаб қолса-я! Йўқ бу шеърият заргаридан ундай ножўя иш чиқмас».

Умарбек шу хаёлларда экан, бирдан Моҳлар кириб келди. Косани қўлига олиб: «Яна чой келтирайми?» — деб сўради. Шу пайт унинг кўзи бирдан чойнак устидаги ёзувга тушди. Ерга оҳиста чўккалади, юзини дурра рўмолчасининг учи билан беркитди ва қия боқиб бир лаҳза ёзувга тикилди:

Куйида жон бердим, андин ўтти жонси беҳабар,
Йўлида гард ўлдим, ул сарви хиромон беҳабар.

Моҳлар ўзига қаратилган бу байтнинг мазмунини тезда пайқайди. У дарров ўзини тутиб, қоғозни қўлига олди. Айвонга чиқар-чиқмас шеърни яна ўқиди. Ошиқ қалбининг ғалаёни эди бу сатрлар. Улар аста-секин Моҳларнинг қалбига ҳам муҳрлашиб борар эди. «Куйида жон бердим», «йўлида гард ўлдим» Моҳлар учун бу тасвирларнинг муболағалиги аён бўлиб турсада, у ўйлаб кетди. Қўқондан ўз оёғи билан йўлга чиққан Умарбек акам бизникига хаста ҳол кириб келдику! «Бу «жон бериш» «гард бўлиш» эмасми ахир. «Жонон беҳабар» сўзи эса мени нишонга олиб турибди. Қандай нафис назмият бу! Моҳларни шу пайт алланечук ширин хаёллар чулғаб олди. Оҳиста боққа чиқди. Бутун борлиқ унга ўзгача жилва кўрсатар эди. У кўзини юмди. Қаршида ўша шўх, ўйчан йигит сиймосини гавдалантирмоқчи бўлди. Сарвдек қомат, ҳушбичим, буғдойранг, қора бароқ қошлари тагида ўйчан боққан чаросдек кўзлари, юзидаги қора холи ўзига ярашган бир йигит. Моҳлар хаёлида шу пайт Умарбекнинг чап қулоғи олдида юзига бир маҳаллар чиққан яранинг нафис ўйинлиб қолган жойлари ҳам унинг ҳуснига ҳуса қўшаётгандек туюлди. Унинг тўлқинланган юрегида:

Эй ноз гулшанининг сарви равони,
Ҳуснинг сирлар гулшанининг баҳори,

мисралари жилоланди.

Балоғат ёшидаги йигит ва қизнинг ҳаётидаги энг ширин онлар бошланди. Улар вақти-вақти билан узоқ сўзлашиб ўтирадиган бўлиб қолдилар. Лекин ўртада зўр андиша баланд одоб ҳаё бор. Ситорабувианинг ҳам Ойшахонининг ҳам Умарбекка майли бор, нима бўлса ҳам ўз азлодимиз, ақлли, андишали йигит. Моҳлар ҳам 15—16 ёшларга қадам кўйиб вояга етиб қолган, дердилар.

Умарбекнинг оёққа босиб кетиш кунлари яқинлашмоқда. У, бир томондан, Моҳлардан узоқлашиш фикридан изтиробга тушса, иккинчи томондан, бу нотинч замонда тезроқ тўй тараддудини кўриш фикрида ошиқар эди.

Эртаси суҳбат вақтида Моҳлар ўзи бир жангнома китобида ўқиган байтини худди юракда асраган энг эзгу туйғуси жунбишга келгандек Умарбекка ёдан ўқиб бердию, ўқдек ташқарига отилди. Умарбекнинг қулоғида унинг жаранглаган овозигина қолди, холос:

Қил фидо жонини, гар жисми латифинг хастадур,
Сен саломат бўлки, юз минг жон сенга вобастадур.

Умарбек узоқ хаёл суриб бу мисраларни Моҳлар томонидан жуда катта ҳиссиёт билан айтилганлигини пайқади. Эй, донишманд қиз, ақлингга балли. Менинг ҳозирги ҳолатимга жуда мос шеър топибсан. У Моҳларни ўз юрагини бу қадар ёзиб сўзлашини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бу шеър Моҳларнинг юрак алангасининг исботи бўлганлиги учун ҳам Умарбекнинг жисми жонига ёпишиб олди. Унинг қалбига ғулғула солди. У шеърни сўзма-сўз такрорлаб, мағзини чақишга уринди. Нафис жисминг хасталанган экан, жоним сенга фидо, дебди. Сен соғайиб кетишинг керак, дебди. Шу гап менга-я! Уша дилбар сўзларининг қаҳрамони мен-а! У ўз-ўзича шивирлай кетди. Бу қиз кўп китоб ўқийди, шеърлар машқ қилади. Устоз шоирлардан ҳар қандай ҳолатга мос мисралар топа билади. Ҳалиги шеър «Шайбонийнома» данмиди-ей! Латиф юрагингга, топқирлигингга тасанно сени, Моҳ!

Оқшом Қўқондан соябон аравада Умарбекнинг тоғаси Қосимбек тўртта навкар билан кириб келди ва Олимхон Умарбекни Тошкентга юбормоқчи бўлганлиги хабарини айтди. Улар таниёрланиб тонг билан йўлга равона бўлдилар. Умарбек билан Моҳлар хайрлашар эканлар, уларнинг юрак торлари маҳкам боғланиб қолгандек узоқ-узоқ бир-бирларидан кўз узолмадилар. Уларнинг бу ҳолатларини ҳатто Ситорабуви ва атрофдагилар ҳам сезгандек бўлди.

Орада бўлиб ўтган воқеанинг охири нима билан тасом бўлишини Раҳмонқули билмас эди. У ўз қариндошларига қиз бериб, қиз олиш удумини ёқтирмас эди. Бундан бир неча фурсат илгари Моҳларни Умарбекка сўратиб Қўқондан келган совчиларга Моҳларни ҳали ёшлигини баҳона қилиб дилозорлик билан қайтарган эди. «Билмадим бу тақдир тақозоси яна бизни қандай йўлларга бошлар экан» — дерди у ўзига ўзи. Сўнгра хонасига кириб, узоқ хаёлларга чулғаниб кетди. Қўқон хонлиги унинг амакиси Норбўтабий даврида тижорат марказига айланган эди. Ундан кейин тахтга ўтирган Норбўтабийнинг катта ўғли Олимхон жуда жоҳил бўлди. У жаҳолат билан кўп кишиларни бошидан жудо қилди, ҳатто бошқа онадан бўлган ака-укаларини ҳам тахтга даъво қилмасинлар, деб ўлдириб юборди. Олимхоннинг ўтказган жабр-зулми туфайли «Золимхон» деб лақаб олганини ким билмайди, дейсиз. Ундан Раҳмонқули ҳам ҳайиқади. Шунинг учун бўлса керак Олимхон-

нинг қаттиқ фармонларига кўра Раҳмонқули ҳам Андижонда катта-кичикни баробар жазога тортар эди.

Мана ҳозир ҳам Олимхоннинг укаси Умарбекни хон амалдорлари Ирискулбий, Жумабой қайтоқилар билан лашкарбоши қилиб Тошкентга юборишни бежиз бўлма-са керак, деб ўйлади Раҳмонқули. Тошкент ҳокими Юнусхўжа жуда ақлли, ўгли Султонхўжа ҳам тадбиркор, дейдилар. Тошкентга Норбўтабий ва Олимхон ҳам уни ўзига тобе қилиш учун неча маротаба юриш қилдилар, аммо ҳамано Қўқон хонлиги ва Тошкент ўртасида низолар давом этмоқда. Умархон Тошкент беклари ўртасидаги низоларни бартараф қилиб, уни мутлақ Қўқонга тобе қилиш ва хонликка оид баъзи жиддий масалаларнинг олдини олиш учун юборилган бўлса керак. Бу аслида ёш шаҳзодани ўлимга юборишнинг ўзи эмасми?

Раҳмонқули бир неча кундан кейин Умарбекни аскарлар билан Қўқонга омон-эсон қайтгани хабарини эшитди.

— Хайрият, мен ўйлаганимча бўлмабди. — деди у волидасига, — Умарбек Тошкентга бориб у ердаги ҳоким ва беклар ўртасидаги галаёни интифоқлик йўли билан тинчитиб шаҳар ҳокими Юнусхўжани укаси Хомудхўжа билан келиштириб, шаҳарни сулҳ йўли билан Қўқонга тобе қилиб қайтибди.

— Илоҳим, омон бўлсин, жигарбандим, — деб фотиҳа қилди Ситорабуви.

Олимхон укаси Умарбекка миннатдорчилик билдириб, уни Марғилонга ҳоким қилиб тайинлайди. Бу воқеаларни эшитиб хурсанд бўлган Мингойим энди ўгли Умарбекни уйлантириш тараддудига тушади. У сарой аҳлини йиғиб маслаҳат сўрайди. Улар Андижонга яна шайхулислом бошлиқ совчи юборишни таклиф қиладилар. Мингойим шайхулислом Маъсумхонтўрани бир неча оқсоқоллар билан бениҳоя ҳадялар бериб Раҳмонқули олдига юборади. Мингойим Раҳмонқули ва Ситорабувининг розилик фотиҳасини эшитиши билан тўйга тайёргарлик кўриш учун Марғилонга йўл олади.

Умарбек ҳокимлик ишлари билан машғул бўлса ҳам ҳамisha Моҳлар билан ўтган осуда, ширин дамлар хаёлида яшарди. Унинг Моҳларга ошиқу беқарор бўлиб қолганлигини ҳеч ким сезмасди. Шаҳзодадаги бу ошиқлик кайфияти уни доимо кузатиб юрган шоир Хотифгагина маълум эди, холос. «Ул нодиран айём ишқида бул шаҳзода тинмаюб кечалар хилват тутиб, то субҳидамгача шам янглиғ куяр эди».

ЭЗГУ ТУЙГУЛАР

Қунлар, ойлар ўтмоқда. Умарбек Моҳлар хонадонига хаста келиб, тузалиб кетдю, лекин унинг қалбида севги ва ҳажр чўғларини ташлаб кетди. Юксак одоб билан ўз юрак сирларини ҳеч кимга сездирмаётган Моҳлар энди севги ва ҳижрон деб аталган икки қутбнинг ўртасида ёнар эди. Моҳлар илк рубоий ва байт машқларини табиат гўзаллиги, меҳрибон бувиси ва волидасига бағишлаб ёзиб юрарди. Энди эса қалб туйғуларини бир байт билан изҳор қилиб бўлмайди. Унга муҳаббат туғёнида мададкор бўлиб келган ҳамма шоирлар: «Энди юрак дардингни ўз сўзинг билан қоғозга тушир»,— дегандек, ёлғизликка ташлаб қўйган эдилар. Моҳлар узоқ-узоқ хаёлга бериладиган бўлиб қолди. У севги, муҳаббат сўзларини қоғозга тушириш учун нафис сўзлар ахтара бошлади. «Ё раббий, Моҳлар кўнглида боғлаган мазмунни изҳор қилишда мададкор бўл!» — деб яратганга ҳам ёлворди. «Эй булбул, — деди у гул шохда сайраб турган булбулга қараб, — қуш тилини қуш билади, деганларидек, менинг ишқ сиримни билишда сендан бошқа маҳрамим йўқ». Моҳлар энди Умарбекка бўлган юрак сирларини ифодалаб бир бутун ғазал бунёд қилиш орзусида. Кўнгул қуши севгили ошиғи ёди билан унинг ишқи ҳавасида парвоз этмоқда. Хаёл паришон. Ниҳоят шаҳзоданинг ширин, мулоим сўзлари, хайрлашиб кетаётганида жовдираб унинг нигоҳига бёқишларини кўз олдига келтирди. Сўзлар ўз-ўзидан бир-бирига эргашиб мунчоқдек тизилиб қоғозга туша бошлади:

Эй такаллум бирла гуфторинг лазиз,
Шарбати лаъли шакарборинг лазиз.
Жонима ёдинг ҳаловат еткурур,
Эй хаёли моҳи рухсоринг лазиз.

Моҳлар ғазалларда ном қўшиб айтиш (тахаллус қўллаш) одатини яхши биларди. Агар у ҳозир ғазалга ўз номини қўшиб ёзса, ким билади, бирор одам уни ўқиб, сезиб қолиши мумкин. У шу ерда узоқ ўйланиб қолди. Бирдан отинбувисининг хайрлашаётганида: «Комила қизим, бахт ёр бўлсин сенга!» — дегани ёдига тушди. Моҳлар учун Комила номини қўллаш ўринли кўринди:

Комила ул лаъл-лаб васфин дединг,
Бўлди сар то пой ашъоринг лазиз, —

деб ғазалининг мақтамага илк мартаба Қомпла тахаллусини қўйди.

Моҳлар ўз-ўзига савол берарди, яна ўзи жавоб ҳам қайтарарди: «Менга нима бўлди ўзи,» — деб ўйларди у. Унга боғдаги очилиб турган гуллар ҳам, майин шабадалар ҳам, тонг қушларининг чуғур-чуғури, оқар сувларнинг шилдирашлари, ҳатто уйдагиларининг қадам товушлари ҳам бошқача сезилар эди. Поёнсиз ишқ дарёсининг соҳили кўринмасди. Қайси шоврининг шеърини ўқиса ҳам, қўшиқлар эшитса ҳам унинг шаънига бағишлаб айтилаётгандек кўринарди. Булар илгари унга шунчалик таъсир қилмас эди-ку! Моҳлар баъзан: «Наҳотки мен дунё ишларидан беҳабар гўшагишинлик йўлига кирган бўлсам, бу азим уят, номус-ку!» — дерди. Лекин Умарбекни хаёлига келтирар экан, унинг сиймосини тасаввур қила олмас эди. Ниҳоят яна янги мисралар қуйида бошларди:

Ерга ошиқлигим асрорин эгтим ошкор,
Лек билмасман анинг кўнгида не андиша бор?

Уйдагилар кейинги вақтларда Моҳларга табассум билан қараб, унинг қадду бастидан ўргилиб эркалатадиган бўлиб қолдилар. Шу орада Моҳларнинг ўзига билдирар-билдирмас тўй ҳаракати ҳам бошланиб кетди.

Кейинчалик Марғилондан келган хотинлар орасида Умарбекнинг опаси Ойсучук пайдо бўлди. Улар Марғилонда ҳам тўй тараддуди бошланиб кетганлиги, Мингойимнинг ўзи Моҳларга алоҳида уёлар ажратиб уни безатаётганлигини жўшиб гапирди. У Ситорабуви ва Ойшахонга қараб: «Уғил деса ўғил дегулик, куёв деса куёв дегулик жигаргўшагиз сизларни Марғилонда поёндоз солиб кутиб олиш учун йўлларингизга интизор. Умарбек ёш бўлса ҳам юрт сўраб, ота-боболарининг руҳини қувонтирмоқда», — деди.

Кечқурунлари Раҳмонқулнинг ҳовлиси худди Андижон гузарларига ўхшаб гавжум бўларди. Кимдир тўйни шаҳарда шу ҳовлида ўтказилишини маъқул деса, кимдир Раҳмонқулнинг «Куйганёр»даги боғида ўтказилишини таклиф қилар эди. Ниҳоят, тўй кунлари ҳақида ҳам гап очилди. Тўйни келаси ойнинг ўрталарига белгилашиб, бўлажак қуда-андалар фарзандларига бахт тилаб тарқалишди.

Уйдагилар Моҳларга Умарбек ҳақида гапирган вақтларида бошини қуйи солиб, лоладек қизариб туришларидан унинг Умарбекка бўлган майл-рағбатини

сезар эдилар. «Ишқ таъён расоликдан пайдо бўлади, деганлари рост», — деб қўяр эди Ситорабуви.

Шундай ёғдули тунларнинг бирида Моҳлар қўлига қалам олиб, қоғозга туширмоқчи бўлган фикрларини пичирлай бошлади. Яна ўйланиб қолди, лекин бир лаҳза унинг хаёл дунёси худди чақмоқ чаққандай ёришиб кетди. Дастлабки мисралар бирин-кетин қўйилиб муҳаббатли қалбнинг нидоси сифатида қоғознинг қаърига сингиб борарди:

Ул шакар лабки жондин азиз,
Кимки йўқ ондин азиз, ондин азиз.
Мугътанам тутки муҳаббат доғини,
Ким эрур хуршиди тобондин азиз.
Қолди ашраф барча олам аҳлидин,
Пўқгурур дунёда инсондин азиз.

Қиз боланинг бошига не-не кунлар келмайди, дейсиз. Моҳларнинг маъсум юраги нима хаёлдаю, дунё унинг учун қандай найраиғлар кўрсатиш тараддудида. Моҳларнинг Умарбек ҳақидаги эшитиб, ташвишланиб юрган хаёллари нақ бўлмаса, унинг бошига тегирмон тоши бўлиб тушарди. Бу ҳодисанинг ҳам худди шу вақтларда юз берганлигини отасининг Ситорабувига айтган сўзларидан англаб олган эди у. Миш-мишларга қараганда, Умарбекнинг Моҳларга ўйланиш ҳақидаги ниётларига ўзи бош-қош бўлиб юрган Олимхонни бир вақт худди шайтон йўлдан ураёзибди. Андижонга тўй тараддуди билан келиб-кечиб юрганлардан Моҳларнинг таърифини эшитган Олимхон унга ўзи ўйланмоқчи бўлганлигини Умарбекка яқин қариндошлар билдиришибди. Умарбек бу воқеадан ич-ичидан ғазабланса ҳам, зоҳиран мустабид акасида қўрқиб ҳеч нарсани сезмагандек, Тошкентга кетибди. У ана шу вазминлиги билан ютиб чиқибди. Шундан сўнг Олимхон бир қадар ҳушёр тортиб, агар ўртага яна Моҳлар масаласини қўйса, ич-ичида кек сақлаб юрган укаси томонидан қаттиқ зарбага учрашини сезиб, ўзини биллиб-билмасликка олибди ва ниҳоят Умарбекнинг тўйини бошлаш билан ўртадаги пинҳоний зиддиятни бартараф этмоқчи бўлибди.

Умарбек Марғилонга келган заҳотиёқ маҳкама ишларини ўлда-жўлда жойига қўйган бўлиб, тўй тараддудини бошлади. Волидаси Мингойим томонидан Қўқондан олиб келинган келин саруполари ёнига ўзи тайёрлаб қўйган ҳадяларни ҳам қўшиб дарҳол Андижонга юбортирди.

Мингойимни қутлаш учун кирган қўни-қўшнилари,

яқинлари унга: «Келажак келинингиз ойдек гўзал, ўзи шоира қиз дейишади, илоҳи бахтли бўлсинлар!» — деб ўз ниятларини билдирар эдилар. Мингойим ҳам: «Келин деган кўрса кўргудек, суйса суйгудек бўлсин, хонликка шундай келин ярашади-да!» — деб ғурурлар нар эди.

Ниҳоят, тўй кунлари ҳам яқинлашиб қолди. Раҳмонқули қизини катта тўй-томошалар билан Марғилолга узатиб қўйиш ҳаракатида. Тўй расм-русмларига кўра Ситорабуви набираси учун ёдгорлик бўлиб қоладиган бирор нарса тортиқ қилиш хаёли билан бутун бисотини ағдар-тўнтар қилиб чиқди. Ўзича кўнглига хуш келадиган кийим-кечак ва тақинчоқларини тайёрлади. Энди Моҳларни чақирмасликка сабри чидамади. Никоҳ кунлари яқинлашган сайини ҳаммадан ўзини четга олиб қочиб юрган Моҳлар бувисининг хитобига «лаббай» деб унинг ҳузурига кирди. Ситорабуви Моҳлар хижолат тортмасини учун хона чеккасига уйиб ташланган нарсаларини устини ёпиб қўйди. Моҳларга қараб:

— Мана буни қўлингга тақиб кўргинчи, қизим, биласанми, бу бебаҳо узук. У катта бибимдан онамларга ёдгор бўлиб қолган экан, кейин менга ҳам туҳфа бўлган. Бу узукнинг ажойиб хосияти бор, дейишади. Киши ҳаётда дард-андуҳ билан тўқнашмасдан иложи йўқ. Ҳаётнинг ўзи ҳам, оила ҳам шундай қурилган. Ушандай ташвишли дамларда шу ёқут узукнинг кўзига тикилса киши ҳамма дардлардан фориг бўлармиш. Элда: «Бир аччиқнинг бир чучуги бор», — дейдилар, ташвиш-андуҳлар одамнинг донмий ҳамдами бўлиб қолмас. У қанча тез келса, шунча тезда даф бўлиши лозим. Узукнинг хосияти ҳам шунда. Мен буни, ойим қизим, сенга бераман. Кекса бувингдан ёдгорлик бўлсин. Сен ёдгорлик деганимга хафа бўлма. Мен сенга тилла узук эмас, халқнинг дурдона ҳикматларини ёдгор қилиб қолдиряпман. Сен буни кейин биласан. Бошини қуйи солиб ўлтирган Моҳлар қўлига узукни тақар экан, кўзи ёшланди. Бир оз хомушланиб қолган Ситорабуви ҳам чуқур бир хўрсинди ва яна Моҳларни сўйтиш учун унга ширчай тайёрлаб келишни буюрди.

Моҳлар ўртага тушадиган жудоликнинг андуҳини олдиндан сезиб аяси, дадаси ва бувисига дуч келганда йиғлаб юборадиган одат чиқариб олган. Ситорабуви ҳам севган неварасининг узоққа тушаётгани қанчалик оғир бўлмасин, унаштирилгандан бери кўз ёши тшмайдиган келини Ойшахонни ҳам, Моҳларни ҳам юпатишга ҳаракат қиларди.

Умарбекнинг никоҳ тўйини ўтказиш учун унинг акаси Олимхон шайхулислом Маъсумхонтўрани вакил ота қилиб тайинлаган эди. Маъсумхонтўра дастлабки тадбирларни йўналтириб юбориш учун Қўқондан Марғилонга Умарбекнинг ҳузурига келди. Маъсумхонтўра билан бирга келган қариялар оқшом тўй расм-русмларини узоқ баҳслашиб ўлтирдилар. Андижоннинг ўзига хос одатлари ҳам ўртага солинди. Эртаси кун Маъсумхонтўра Умарбек ва унинг навкарлари билан бирга Андижон сафарига отландилар. У Андижонга илгарироқ бориб ўртада борди-келди қилиб юрган маслаҳатчиларни илдамроқ йўлга чиқишга буюрди. Жума оқшом кувёв жўралари билан Андижонга кириб келдилар.

Раҳмонқули яқинлари билан кувётўра ва шайхулисломларни Андижоннинг чегарасида кутиб олди. У меҳмонларни Қорадарё ёқасидаги «Куйганёр» манзилида ўтказиладиган тўй тантанаси томон эҳтиром билан тақлиф этди.

Умарбек ўзи-ўзи билан гаплашар эди: «Нега тўғри Моҳларнинг уйига бора қолмадик. Қўқон ва Андижоннинг бу қадар дабдабалари менга жуда ҳам ёқиб тушмайди. Киши излаганини, йўқлаганини кўра қолса. Кута-кута етишганингин, дийдор кўришишга интизорлигини у гўзалга ошкор қилсанг». Шундай хаёллар билан отда кетаётган Умарбекнинг олдига Маъсумхонтўра яқинлашиб келди ва қайнота бўлмиш Раҳмонқули хонадони ва аёллари олдида уларнинг иззат-икромига яраша расм-русм йўлларини маҳкам тутишни тўшунтира бошлади. У насиҳатомуз фикрлар билдириб, бундай пайтларда қариялар қондани маҳкам тутишлари, шариат юзасидан бўладиган анча-мунча вожиб расм-русмларга риоя қилишлари ҳақида йўл-йўлакай гапириб борарди. «Шариат қондаларимиз бугунги кунда анча чувалашиб кетган. Қадим замонлардан бошлаб ақобиру ашрофлар ҳамма тўғри расм-русм йўлларини айтиб кетган бўлса ҳам, бугун уларнинг бирига икки қўшилган, бирига яна бир хурофий расм илова қилинган. Йўғит қизни, қиз йўғитни кўради ҳам, кўрмайди ҳам. Улар никоҳдан кейин бир ёстиққа бош қўйгач, бир-бирига кўникиб, уй-жой қилиб кета берадилар, деб иш тутадилар. Аслида мен сизга айтсам, қадимчи китобларимиздаги таомилларимиз жуда ахлоқийдир. Унда қизни ҳам йўғитни ҳам хоҳиш иродасига қараб никоҳ қилишлари таъкидланади. Мен асли риштонлик бўл-

ган Бурҳониддин Али Мурғинонийнинг «Ҳидояи шариф» китобида никоҳ хусусида жуда ажойиб мушоҳидаларни ўқиган эдим. Бу зотни ўзингиз ҳам эшитган бўлсангиз керак. Мулла Заҳириддин Бобур «Воқеоти Бобур»да ҳам Бурҳониддин Алини улуғлаб тилга олганлар. «Ҳидояи шариф»да никоҳнинг энг одилона, оқилона йўсинлари ҳақида гап боради. Унда бўлгуси кув ва келин никоҳдан, тўйдан илгар, албатта, бир-бирини кўрсин, тарафайи майл пайдо бўлсин, никоҳ сўнгра вожибдур, дейилади». Бу гаплар Умарбек учун айни муддао бўлиб туюлса-да у ичида кулиб қўйди.

«Мавлоно жуда тўғри ёзган эканларда, бўлажак келинни тўйдан олдин кўришгина эмас, Андижонга келиб унинг остонасига ётиб ҳам олганман», — деб юборишига жилла қолди. Умарбек яна ҳушёр тортди. «Ўша Бурҳониддин Алининг китобида яна бир шарт қўйилди, — деди Умарбекка қараб шайхулислом, — никоҳга кирадиган йигит ва қизнинг сиҳат-саломатлик даражалари ҳам имтиҳон қилиниши керак, дейилади. Кейинги шарт эса, ўзингиз билгандек, никоҳ ўқиш, Қуръонни шарифдан никоҳ дуосини зикр этиш ва бошқалар. Имкони борича никоҳнинг қадимдан мақбул шу шартларига риоя қилмоқ нур устига аъло нурдир. Мен сизга оталик қилишни зиммамга олиб келган эканман, имкони борича ота-боболарнинг ўша қадимги китобларда ёзиб қолдирилган шартларини бажо келтириш ва адо этиш ишларига охиригача ўзим сарварлик қилурман. Бинобарин, менинг одатларимиз юзасидан айтган гапларимни кўнглингизга оғир олмагайсиз». Улар Раҳмонқулининг «Қуйганёр» боғига яқинлашиб борар эдилар. Боғ кўчаларида тўй руҳи ҳукмрон. Умарбекни йўл-йўлакай кузатиб келган шаҳар одамлари, маҳаллакўй боғ дарбозаси олдига тўпландилар. Карнай-сурнай садоси куёвтўраннынг яқинлашиб келаётганлигидан дарак берарди.

Умархоннинг ёнидаги навкарларидан бири отдан тушди. Бошидаги сурма ранг чиройли дўпписини қўлига олиб қатлади ва уни дам-бадам оғзига келтириб жуда жарангли, жуда тантанавор қўшиқ бошлаб юборди. Бирин-кетин унга бошқалар ҳам қўшилдилар. Қўшиқ ёр излаб келаётган ошиқ тилидан айтиладиган халқ лапарларини эслатар эди.

Қочки йигитлар базмига Андижоннинг машҳур ҳофизлари, хонадалари ва аскиябоз-қизиқчилари ҳам тўпланган. Андижон йигитлари шўх-шўх ўйинга тушиб тўйни қизитар эдилар. Дастурхон атрофида қизғин суҳ-

батлар, ҳазил-мутобица узоқ давом этди. Зарбоф тўнни елкасига ташлаганича уялибгина тўй маросимини кузатиб ўтирган Умарбек вақт-вақти билан ўрнидан туриб ҳофиз ва қўшиқчиларга инъомлар бериб келар эди. Бундай пайтларда ҳамманинг кўзи Умарбекда бўларди.

Тўйда Қўқондан келган ҳофизлар билан андижонлик ҳофизлар ва аскиябозлар ўртасида анча-мунча сўз ўйинлари намойиши ҳам бўлиб ўтди. Андижонликлар кўпроқ Бобур ғазалларидан куйладилар. Қўқондан келган ҳофизлар Навойининг жуда дилкаш қўшиқларини хиргойи қилдилар. Аския пайравида Андижон ва Қўқон тортишуви бўлди. Қўқонлик аскиячилардан бири андижонликларга қараб хитоб қилиб:

— Бу Қорадарё бўйидаги қишлоқнинг номи илгаридан «Куйганёр»ми, ёки андижонликларнинг ўзлари куйган ёрми, деб сўз ташлади. Шунда бир андижонлик аскиячи илиб кетди:

— Бу ернинг номини «Куйганёр» дейшлиши бежиз эмас. Бу ерга Умарбекка ўхшаган ёр куйида куйганлар келишади. Шу ерда аланга олмай қайтиб кетса-ку хўбо-хўб, бўлмаса куйган ёр бўлиб шу ерда қолақолади. Ўртада гуррос кулги кўтарилди.

Умарбек ўзинча, бу номнинг илдизи чуқурроқ бўлса керак, деб ўйлаб турган эди, ўртага чиққан қизқичилар ҳамманинг диққатини ўзига тортдилар.

Базм тонгга қадар давом этди. Қорадарё ҳамон мавж уриб, овоз чиқариб оқарди. У замон-замонларнинг қувонч ва изтиробларини бир-бирига қўшиб куйлаётгандек туюларди. Тонг пайти Умарбек ўрнидан туриб дарё соҳилига келиб узоқ ўтирди. Шу пайт унинг кўзи боғдаги мевали дарахтлар оралаб сув таратиб юрган бир неча деҳқонга тушди. Яна бир коржомодаги отлик киши дарё бўйлаб ўтиб кетди. «Бу Қорадарёдан сув ичадиган қишлоқлардан келган мироббоши бўлса керак. Ҳа, — деб хаёлидан ўтказди Умарбек, — буларнинг бири боғбон, бири мироб. Ҳар иккиси бир бўлиб боғ кўкартиради. Боғ меваларидан ҳаммани баҳраманд қилади». Умарбек Қўқонда Мўймарак боғларида ҳам бундай кишиларни кўп кўрган. Уларнинг кундалик ҳаётлари Умарбек учун ўзига хос бир олам бўлиб туюлсада, у бу оламни сир-асроридан жуда узоқда эди.

Умарбек ўрнидан туриб тўй базми давом этаётган ерга келди. Ўртадаги кечаги ловуллаб базмин қиздириб ёнаётган гулханнинг кули шабадада майни силанмар эди. Шу пайт Умарбек ёнига Шайхулислом келиб нонуштадан кейин шаҳар ҳовлида куёв ва унинг навкар-

лари кутилаётганлиги хабари келганлигини айтди. Умарбек қалбида безовталик бошланди, лекин у бу кайфиятини билдирмасликка ҳаракат қиларди. Шаҳар ҳовлидаги никоҳ маросимлари анча вазминлик билан ўтди. Андижон қариялари тўпланишиб кўёвга оқ фотиҳа бердилар. Шайхулислом ва Умарбек келини Марғилонда кутиб олиш учун зудлик билан йўлга отландилар.

Раҳмонқулнинг ичқари ҳовлисида Моҳларнинг ёш-яланглар йиғилишиб ўтказилаётган «қиз базми» ҳам ниҳоясига етай деб қолди. Моҳларни кўзатиш олдидан унинг Қувага узатилган ёшликдаги дугонаси Зебонинг келиши жуда кўнглини бўлди. Зебо мактабдош дугонасининг узоққа тушаётганлигини нисанда қилиб паст бир овоз билан куйлай кетди:

Хай-ҳай ўлаш, жон ўлаш, гул кесганим ёр-ёр, гул кесганим,
Энди кетиб борасан, тенг ўсганим ёр-ёр, тенг ўсганим.

Ойшахон дам-бадам келиб ўртоқлари даврасида ибб билан ўтирган қизни Моҳларга дам завқ билан, дам маънос тикилиб боқар, худди бонда сайраб турган булбули учиб кетаётгандек юраги зирқирарди. «Ёр-ёр»нинг охириги мисраларини эшитини билан у тўлиб турган кўз ёшларини тўхтата олмай ташқари уйга отилди. Буни сезган Ситорабуви келинини юнатиш учун эшик олдига келди:

— Қиз боланинг толеи бамисоли палахмон тошидек, дейишади халқда. Уни тақдир қасрга отса, ўша ерга бориб тушади. Қизингизни ўйнаб-кулиб узатинг, унга яхши толе, бахт-саодат тиланг, болам. Тўлиб-тошиб турган Ойшахон қайнонасининг кўкрагига бошини кўйиб ҳўнграб юборди.

— Ўз шаҳримизда, ўз бағримизда турса бўлмасми-ди, нега бунча узоққа узатаймиз?..

Эртаси азонда ҳовли сатҳида, дарбоза олдига карнай-сурнайлар садоси янграй бошлади. Соябонли аравалар Марғилонга қараб йўл олиш учун қатор бўлиб турар эди. Нонуштадан сўнг янгалар чилдирма чалиб, «ёр-ёр» айтиб қизни уйдан олиб чиқдилар. Катта ҳовли ўртасида йиғилиб турган улуғлар ва қарияларнинг оқ йўл тилаб қилган фотиҳаларидан сўнг улар араваларга қараб йўл олдилар. Олдинги аравада Ситорабуви билан кетаётган Ойшахон орқасига қайрилиб қизга термулиб қарарди. Қалби ҳаяжонда, кўзлари ёшланиб бораётган Моҳлар ҳам ўзи туғилиб улғайган уйдан бир умрга узоқлашиб кетаётганлигини ҳис этарди. Кў-

чага чиқаверишда дарбоза олдида ҳаяжонланиб турган отасининг: «Борган жойинг ўт бўлсин болам, бало-қазо йўқ бўлсин. Қўшганинг билан қўша қари, ували-жували бўлгин!» — дея берган фотиҳасини эслаган Моҳлар яна йнғи бошлади.

Йўл юрган сайин нимагадир Моҳларнинг кўнглини қаттиқ ғашлик ўраб олди. Ёнидагиларнинг ашулалари, ҳазил-мутоибалари ҳам унинг қулоғига кирмас эди. Араваларнинг олдида кетаётган бир неча отлиқ маълум бир манзилга етгач, отларга дам бериш ва меҳмонларнинг дам олиш режаларини туздилар. Шу ҳолатда улар бир неча жойда тўхтаб, Ниёзботирдан ҳам ўтиб кетдилар. Кутилмаганда Қувадан ўтар-ўтмай чапдаги адир томонидан енгил шамол кўтарилиб, кўкни қоп-қора булут қоплаб олди. Шамол борган сари кучаярди. Ёзёвонга яқинлашгач, шамол қум қуюмларини кўчириб юзларига келтириб ура бошлади. Борган сари отларнинг ҳам қадам босиши қийинлашиб қолди. Моҳларнинг хаёлида унинг кўнглига тушган ғашлик қоронғилик даҳшати билан йўғрилиб, уни ютиб юбораётгандек туюларди. Отлиқларнинг қўлидаги машъаллар ҳам, соябон араваларнинг икки четига ўриятилган фонаслар ҳам ўз нурларини қоронғилик туманига бўшатиб бердилар. Олдинда кетаётган отлиқлар ўша ўртадаги Акбаробод деган кичик бир қишлоққа қўниб тонг орттиришини маслаҳат бердилар. Кеча қоронғилигида Ойшахон аравадан тушиб қизининг олдига яқинлашди ва тўнининг икки барини очиб қизини бағрига босди. Улар жуда катта машаққат билан тонг орттирдилар. Эндигина уфқ оқариб келаётган пайтда узоқдан ўн-ўн беш чамаси отлиқни қораси кўрди. Келини кузатиб бораётган отлиқ эркаклар безовталаниб қолдилар: «Яна улар йўлтўсар қароқчилар бўлмасин!» Ситорабуви оғзида нами қолмай пичирлаб қандайдир оятларни ўқир. Ойшахон шу соатларда содир бўлажак бутун фалокатларни ёлғиз ўзи даф қилишга тайёр тургандек атрофга олазарак боқарди. Отлиқлар шиддат билан буларга яқинлашиб келдилар. Лекин ҳар икки томон эркаклар отдан тушиб бир-бирлари билан илқ сўрашинилари ўртадаги ташвишнинг кўтаргандек бўлди. Қаршидан келган отлиқлар Умарбекининг одамлари бўлиб, улар қаттиқ шамол кўтарилган соатда меҳмонларни эсон-омон қаршилаб олиб келиш учун йўлга чиққан эканлар. Ҳаммалари яна йўлга тушдилар. Тонгнинг шаффоф ҳавоси ва «Марғилонга яқинлашдик» деган овозлар Моҳларнинг юрагига кичик ёғду ташлагандек бўлди. Шаҳарга яқин-

лаша боргач, баланд ва буюк чинор ҳамда теракларнинг бағри бўйлаб кетган йўл Моҳларга худди Умарбекнинг остонасига олиб борадиган йўлкадек туюлди. Узоқдан карнай-сурнай садолари эшитила бошлади. Уларни Марғилон яхши қарши олди. Йўлнинг ҳар ер-ҳар ерига гулханлар ёқилган. Йўл ёқалари, уй томларини ёш-яланглар эгаллаб олган, йўлда гурунглашиб кетаётган отлиқларнинг сони ҳам анча кўпайган эди. Моҳларнинг соябон арава пардасидан мўралаб кетаётган кўзларига қуюқ дарахтлар ўртасида болахонали уйлар, масжиду мадрасалар кўринарди.

«Мишгойим билан Ойчучук биби қудаларни кутиб олиш учун пешвоз чиқибдурлар». — деган хабар ҳам-мани ҳаракатга солди. Аравалар аста-секин тўхтаб Ситорабуви, Ойшабегимлар ҳам яёв бўлиб олдилар. Йўл-йўлакай «Ёр-ёр» овозлари аке садо таратиб турарди. Моҳларнинг пайқашича, соябон аравалар катта қилиб очиб қўйилган дарбоза олдига келиб тўхтади. Ҳар икки томон одамлари яқинлашгач «Ёр-ёр» яна авжига чиқди. Моҳлар қулоғига, чилдирмалар гулдиросида, унинг шаънига айтилаётган қўшиқлар етиб, бирдан ҳаяжонга тушди. Йигит номидан куёв жўралари кўкка етгудек баланд овоз билан куйлар эдилар:

Кони малҳазат юзинг гулдан эрур, ёр-ёр,
Хуснигга неки кўзум равзан эрур, ёр-ёр.
Жонга фироқ ўтидин шева эрур, ёр-ёр.
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, хирмави гул, ёр-ёр,
Зулфини қуллобидин бўйнума гул, ёр-ёр.

Келди томонидан келган қўшиқчилар уларга жавобан куйлай кетдилар:

Лафзи лабинг шарбати кавсар эмиш, ёр-ёр,
Хол юзинг боғида анбар эмиш, ёр-ёр,
Анда саводи хатинг дафтар эмиш, ёр-ёр,
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан гамза назар, ёр-ёр,
Боди сабо васлдин берди хабар, ёр-ёр.

Моҳлар шу онларда бўлиб ўтаётган кўпгина расм-русумларни пайқаб етмади. Унинг устидан сочқичлар сочилди, оёқ остига поёндозлар ёзилди. Бирдан кўпчилик ичида пайдо бўлган куёв кучли қўллар билан Моҳларни кўтариб уй томон юрди. Тонггача ўйин-кулгилар, қўшиқлар давом этди. Бу тўй маросимини кузатиб турган шоир Хотиф кейинча ёзган бир хотира асарида шундай таърифни келтирган эди:

Бир кеча эрди бир шаби қадр,
Исмаат ҳарамидоғи маҳи бадр.

Тадбирн никоҳин эттилар рост,
Ким ҳақдин эди бу шеваи хост.
Фош ўлди никоҳ таври ул тун,
Ендурди чароғи бахт гардун.
Ой бирла қуёш келиб қирона,
Уйпулди мурод ила замона.
Маъшуқига ёр бўлди ошиқ,
Уаросига васл тонди Вомиқ.
Этти майи васл хотирин шод,
Ширина еттиди сайёи Фарҳод.
Бўлди маҳи ораига ҳайрон,
Парвонаға бўлди шамъи жонон...

ЯНГИ МАСҚАНДАГИ КУНЛАР

Моҳлар келин бўлиб тушган кунининг иккинчи ҳафтаси. Андижондан келган қудалар тўй расм-русумларини ўришга қўйиб, кетиш тараддудига тушдилар. Моҳлар учун меҳрибонларини кузатиш ниҳоятда оғир бўлди. У айниқса волидан меҳрибони Ойшахоннинг юзида кўрган тонгги шабнам каби маржон ёшларини сира-сира унута олмайди.

Мингойимнинг уйи ҳам катта даргоҳ, келди-кетти кўп. Умарбекнинг кўп вақти маҳкамада ўтади. У Моҳлар билан ёлғиз қолган дамларда дарҳол Андижонда отдан йиқилиб, ётиб қолган вақтларини эслайди. Моҳлар унинг сўзларига жавоб бермай, лаб буриб уйдзи ноз-карашма билан чиқиб кетишларини кулиб-кулиб хотирига олади. Моҳлар ҳам бўш келмайди:

— Бизникида кўпроқ туришга баҳона қилиб, атайин отдан йиқилгансизда, шундайам мўлжал билан енгилроқ йиқилгансиз, топдимми?!

— Ҳа, — деди Умарбек, — шу бондан бу ерда сизга пешвоз чиқарканман, аравадан йиқилиб тушманг яна, деб даст кўтариб олдим-да!

Моҳлар сўзни буришга урилиб Умарбекка шикоят-омуз гапирга бошлади.

— Сиз кўпинча маҳкама ишлари билан бандсиз, мен ичкарида эртадан кечгача ҳамрозсиз зерикаман. Катта оймлар менга меҳрибон, жуда мени суядилар. Аммо у кишининг жавонида мен ўқийдиган китоблар кўришмайди. Фақат «Биби Марям», «Чаҳор дарвеш», «Маҳфилоро» яна «Одобус-салотин», «Саботул-ожизин» китоблардан бошқа ҳеч нима кўрмадим.

— Узингиз шоирсиз-ку.

— Шоирнинг уйда дурустроқ ўқийдиган китоблари йўқ, денг-а? — Умарбек қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Менга ҳам волидам Қуръони шарифни ўқишни канда қилма, деб кўп гапирадилар. Моҳлар ойим, юринг сизга мен ўзимнинг китобларимни кўрсатай.

Моҳлар Марғилонга келин бўлиб тушган кундан бошлаб ҳамма уни Моҳлар ойим, деб атай бошлаган эди. Умарбек ҳам шундай қилди.

— Сиз мени Моҳлар ёки лозим топсангиз Нодира деб атайберинг, — деди ибо билан у. Умарбек бу гапда яна ҳам дилраболик сизди ва ўзини ўнглаб олиб:

— Моҳлар номингизни ўзи гўзал, нафис. Унга яна қандай сифатлар қўшилса қўшилсин, булар келинлигининг ҳурмати, аслида сиз менинг Моҳимсиз!

Моҳлар учун бу таърифлар ниҳоятда эркаловчи оҳангда айтилган бўлса-да, бирмунча дабдабали туюлди. Улар уйнинг ташқарисига чиқиш олдида жойлашган Умарбекнинг хонаси томон юрдилар. Умарбек эшикни очар экан, ялт этиб орқада келаётган Моҳларнинг юз-кўзларига тикилди ва ўзи унга бағишлаб ёзган бир шеърини ёдга олди:

Эгри қошнинг бирла мижгонлар, жоно, тоб эрур,
Ул ики бемор кўзларга кўнгул бетоб эрур.
Ишқ баҳрида кўнгул Моҳинини сайд этгали.
Зулфини ҳар бир кажи юз халқан қуллоб эрур.
Бодаи лаълинг таманносиди ҳундиълмен, Амир,
Соғари айшу тарабдин ёр то шодоб эрур.

Моҳлар бошини эгиб сукут сақлаб турарди. Умарбек сўзини илгариги суҳбатга бурди:

— Сиз энди форсийни ҳам яхшироқ ўрганиб олсангиз мақбул бўлади. Бу тилда ҳам муҳаббат шеърлари бирмунча. Шеърят олами ичида ғаввос бўлиб, ширин хаёлларга берилиб турган Моҳларнинг кўнглига ғашлик тушди:

— Мен форсча ёзишни ҳам, ўқишни ҳам биламан, — деди у уялгансимон, — айрим машқий ғазалларимга Қомила ва Нодира, деб лақаб ҳам қўйганман.

— Ғазаларнинг Нодираси, Комиласига офарин. — деди саросимага тушиб қолган Умарбек ва ўртадаги хижолатликни кўтариш учун Моҳларга қараб, — Келинг, бу кеча бир мушоира қилайлик. Дастлаб ўзбек тилида, сўнг форсийда. Қимки ютса... тўхтаб қолди гапида Умарбек Моҳларга тикилиб. Унинг шўх бир сўз айтиш ниятида эканлигини пайқаган Моҳлар гапини илиб кетди:

— Агар мушоирада мен ютиб чиқсам, келаси ойга мени Андижонга аямларнинг олдида олиб борасиз.

— Мен ютсамчи?

— Сиз ютсангиз ҳам бари бир, ихтиёр менда бўлади. Умарбек дафъатан Моҳларга қараб:

— Нега арбоби хирад аҳли жунундин ори бор? — мисраси билан савол қилди. Моҳлар:

— Ким булар урён, аларнинг жуббау дастори бор, — деб жавоб берди.

— Тасанно, — деди Умарбек. Мен маҳкама ишлари билан бўлиб сизни Марғилонни яхши айлантирмадим. Шаҳар атрофида ажойиб боғ-роғлар бор. Ҳаволар исиб турса мен сизни Водил оромгоҳига олиб бораман, ундан Шохимардонга ўтамиз. Моҳлар гап орасида Марғилонда фозил ва шоир зотлар ҳам кўпдир-а?, — деб қўйди.

Умарбек Моҳларга марғилонлик бир шоира ҳақида хабар эшитганлиги, Жаҳон исмли бу аёлнинг Увайсий уивони билан шеърлар ёзишини эслади. Ҳатто унинг:

Забонингни кетургил, эй шакарлаб тўти, гуфтора,
Нечукким, марҳамат бўлсин неча мендек дилафгора, —

шеърини ҳофизлар куйлаганда алланечук завқ билан эшитганлигини гапириб берди.

Кейинчалик Моҳларнинг шеърятга ҳавас ва иштиёқини сезган Умарбек унинг кўнглига яқин, меҳрибон бир ҳамсуҳбат шеър мухлиси билан таништирмоқчи бўлди. У худди ўша Жаҳон отин—Увайсий эди.

Қунлар, ойлар оша «сўз гулшанида хушнаво булбул», деб ном таратган Увайсий ва Моҳлар опа-сингил тутиниб қолдилар. Шеърят бодом гулларидай атрофга муаттар ҳид тарата бошлади. Умарбекнинг волидаси Мингойим ўғли ва келинининг бир-бирлари билан ғазал ўқишларини унча ёқтирмай юрган бўлса, энди Жаҳон отин билан келинининг эрта-кеч китоб ўқиш ва ғазал машқ қилишларидан норозилигини очиқ билдира бошлади. Моҳлар ўртадаги бу совуқ муносабатни юмшатиш учун Жаҳон отин билан Мингойимнинг олдига тез-тез киришиб «Иброҳим Адҳам», «Ҳазрати Ҳусан ва Ҳасан қиссаси»ни қироат билан ўқиганларида у йиғлаб-йиғлаб эшитар эди. Увайсий ва Моҳлар ёлғиз қолган вақтларида мароқ билан суҳбатлашар, ёзганларининг ютуқ ва ноқис ўринларини кўрсатишиб, бир-бирларидан хушнуд бўлар эдилар. Шундай қилиб ғазал, мухаммасларга қозопоралар тўлиб борарди. Уларнинг таъби назмларини кузатиб юрган Умарбек шеърый санъатлар ҳақидаги рисоаларни кўпроқ ўқишларини маслаҳат берарди. Устоз шоирларнинг ғазалларига назира ёзиш, мухаммас боғлашни ўргатар эди. Моҳлар ойим катта эътиқод қўйган кишисининг мураббийларча ғамхўрли-

гидан миннатдор бўлган пайтлари шулар эди. Жаҳон отин ҳам бора-бора бу ниҳол нафис истеъдодга меҳр-муҳаббат қўйиб, ўз сир-асрорларини айтиб берадиган бўлди.

— Отам Сиддиқ асли касиб бўлса ҳам назмийта эътиқодманд киши эди. Онам Чинни биби мактабдор эдилар. Уқиб, ёзишни шулардан касб қилдим. Аста-секин ўтмишдош устозларнинг китобларини ўқиб, ўзим ҳам газаллар ёза бошладим. Мени маҳаллаамиздаги Ҳожиҳон исмли бир касибга узатдилар. Бир ўғил, бир қиз кўрганамдан кейин ёстиқдошимдан ҳам айрилдим. Шундан кейин бошқа рўзгор қилмадим, гурбатда яшадим. Исминим Жаҳон бўлса-да, ҳаётда тор бир гўшада яшаб келар эдим. Худога шукрлар бўлсинки, сиздек ифбат эгаси бўлган бир назмийат соҳибаси билан танишдим.

— Асло койинманг опа, — деб сўзга кирди Моҳлар. Сиз Жаҳон бўлиб яшангу бу жаҳоннинг ташвиши сизга бегона бўлсин. Мен ҳам сизни йўқлай-йўқлай топдим. Аслида сизни менга худо етқурди.

Моҳлар ойимнинг келин бўлиб тушганининг иккинчи йили (1808) онлада тўнғич фарзанд туғилди. Андижон, Қўқон ва атроф вилоятлардан муборакбод қилгувчилар келиб турдилар. Фарзанд туғилиши шарафига саройда тўй-томошалар бўлиб ўтди. Гўдакка Муҳаммад Алихон деб ном қўйдилар. Моҳлар ойимнинг мушфиқ оналик дамлари бошланди. Унинг ўз фарзандига бўлган меҳри кўкрак сути билан йўғриларди, шеърларга кўчарди:

Баҳри давлатдин башорат сизга, эй ўхш жаҳон,
Бир ҳумоюн тифл Бобур наслидин бўлди аён,
Навниҳоли бўстони Темури соҳибқирон,
Умридин бар топқай ул шаҳзодан олийишон,
Жилвагар моҳи жамолидин асолат жавҳари.

Бу қушлар Увайсий Моҳлар ёнидан кўзгалмади. У ҳам фарзанд шарафига бахшида шеърларини ўқиб Ситорабувини айниқса хушнуд қилар эди.

— Марғилонда шундай шоира қизим бор экан, илоҳи опа-сингиллигингиз боқий бўлсин. Энди меннинг икки шоира қизим бор, деб юрадиган бўлдим. Омон бўлинглар, деб Ситорабуви кўп фотиҳалар қилди. Неварасини олиб ўтирган Ойшахон ҳам ўз қувончини яшира олмади:

— Икки шоира қизимиз тарбиясида неварам ҳам шоир бўлиб ўссин, илоҳим, деб яхши ниятлар изҳор қилди.

Қўқонда Олимхон саройи ва унинг атрофидаги низолар Умарбеклар онласига ҳам кўланка ташлаб турарди. Олимхоннинг атроф улка ва шаҳарларга қилган талон-торождан иборат бўлган юришлари, айрим шаҳарларни қамал қилиб, одамларга зуғум қилиши халқ орасида қаттиқ норозилик кайфиятини туғдирди. Айниқса, Олимхоннинг салтанатни бошқаришдаги шафқатсизлигидан койинган баъзи амир ва умароларда зимдан уни ҳокимиятдан четлатиш нияти ҳам йўқ эмас эди. Шундай қилиб шароит 1810 йилда Олимхон Тошкентга лашкар тортиб ўз тасарруфига олган бу манзилга ёш ўғли Шоҳрухни ҳоким қилиб тайинлаб кетаётганида юз берди. Амир ва умаролар Олимхонни Қўқонга яқин келганда қатл этиб, ўрнига Умарбекни Қўқон хонлиги тахтига кўтардилар.

Умарбек энди Қўқон салтанатининг «садри аъзами» — Умархон бўлиб қолди. Тақдир Моҳларни Марғилондан Қўқонга, дабдабали, лекин серташвиш хон саройига олиб келди. Саройда, бир томонда, янги шоҳ шарафига базмлар, бир томонда эса, фожнали ўлдирилган Олимхоннинг таъзиялари давом қиларди.

Моҳларни Қўқонга Марғилон дарбозаси орқали олиб кирдилар. Чунки Қўқон шаҳри атрофи мудофаа деворлари билан ўралган бўлиб, унинг тўрт томонига тўртта дарбоза қурилган эди. Бу дарбозалар Исфара, Қатан, Марғилон ва Тошкент гузарлари деб аталарди. Саройда Моҳлар ўзини тор бир қафасга тушиб қолгандек ҳис қила бошлади. Қўқонда чорсулар ҳам кўп. Хоннинг саройи шаҳардаги икки чорсунинг ўртасида. Кунчиқарга қаратиб солинган дабдабали бу саройга юқори қараб кўтарилган кенг йўллардан кириб борилади. Кираверишда ўймакорлик билан ишланган катта дарбозанинг икки табақаси ёнида сарбозлар туради. Сарой худди отнинг тақасига ўхшаган камалак қилиб қурилган. Дарбозадан кирган киши ўзини болаҳонага чиққандек ҳис этади. Саройнинг ичида гир айлана катта ва кичик ҳужралар, дарбозадан кираверишда чоп томонда хоннинг тахтгоҳи, ўнг томонда ҳалқасимон қурилган айвоннинг катта бир қисмини ҳарамхона ташкил қиларди.

Моҳлар бу ерда ҳафталаб, баъзан ойлаб кўча юзини кўрмайди. Илгариги хонлар даврида саройга жуда кўп канизлар келтирилган. Моҳлар дастлабки вақтларда ҳарамга алланечук шубҳали бир назар билан қарарди. Умархон эса сиполик билан:

— Буларнинг ҳаммаси сенинг чўриларинг мен буларни сенинг хизматинг учун сақлайман, маликам, — дерди.

Моҳлар вақтлар ўтиши билан бу тутқинлар орасида хуштаб шоиралар, хушовоз қўшиқчилар, хушчақчақ латифагўйлар борлигини сизди. Баъзан журъат билан уларни тўплаб суҳбат қурар ва кўпинча шулар билан овунарди.

Ойлар ўтди. Хон хонадони Моҳлар ойим тақдирида чигал кечинмаларни келтириб чиқара бошлади. Ўнги ҳокимият тепасига ўтирган Умархон кўпинча Моҳлар ойимнинг изтиробли куну тунларидан беҳабар қоларди. Моҳлар ойим ақл-заковати ва шонрона табияти билан атрофга овоза бўла бошладди. Хон саройи ва ундаги ҳашаматли ҳаёт, уни ўраб олган канизлар баъзан ғурур ҳисси уйғотса-да, пинҳона: «Онам кўрмаган бу кошоналар менга насиб бўлди», — деб сароб хаёллар сурса-да, ташқаридан дабдабали бўлиб кўринган бу ҳаётнинг зиддиятлари ва фожиаларини Моҳлар ойим ҳали тасаввур ҳам қила олмас эди. Лекин яхшилик билан яшаш, яхши ҳаёт ҳақидаги ширин орзулар уни узоқ-узоқларга ўз қанотида олиб учарди.

АДОЛАТГА ИНТИЛИБ

Умархонни Қўқон хонлигида ўтган олдинги тахт ворисларидан ажратиб турадиган томонлари жуда оз эди. Умархон дастлабки вақтларда хонликда адолат пойдеворини мустаҳкамлашга аҳд қилган бўлса-да, аста-секин унда жаҳонгирлик снѐсати кучая бошлади. Умархон баъзан Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларини бирлаштириш фикрига ҳам келарди. Шу бондан Бухоро амири Ҳайдар ва Хива хони Муҳаммад Раҳимхонга нома билан элчи юборади. Бухоро амирига йўллаган номасида:

Созад, ки мири Бухоро мутеъи ман гардад,
Умар ба тахти халифат муқаддам аз Ҳайдар, —

яъни Бухоро амири менга итоат қилса арзийди, чунки ҳазрат Умар халифаликда ҳазрат Ҳайдар (Али)дан олдиндир, қабилда ёзилади. Вазият кескинлашиб борарди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхондан Умархон номасига қуйидагича жавоб олди:

Муҳаммад Раҳим олдида топса жо,
Умар тобеъ ўлмасму, Ҳайдар мутеъ.

Хонлар бир-бирига сира ён бермас эдилар. Умархон бу бобдаги ниятларини кейинга қолдиришга қарор қилди. Чунки унинг учун ички зиддиятларнинг ўзи етиб ортар эди. Уни хонлик тахтига даъвогар бўлган ворислар ташвишга сола бошладилар. Умархон дастлаб Олимхоннинг ўғиллари, ўзининг жиянларини бартараф этиш ниятига тушди. У Тошкентда ҳоким бўлиб турган Олимхоннинг 18 яшар ўғли Шоҳрухнинг қатлини уюштирди. Кейинчалик бошқа ўғиллари — Раҳмонқулибек ва Халиқулибек мирзолар ҳам Умархон буйруғи билан қатл этилдилар.

Мамлакатда Олимхоннинг шафқатсизлиги натижа-сида хонавайрон бўлган қосибчилик, деҳқончилик билан кун кўрувчи халқнинг аҳволи яна ҳам ночорлашди. Бунинг устига: «Мен замонанинг Амир Темури бўламан», — деган кайфиятда Умархон дам қўлида қилич, дам «ялтироқ» саховат билан иш олиб борарди. У Амир Темурнинг Самарқандни обод қилиш учун чекка ўлкалардан ҳунармандларни мажбуран ҳайдаб келиб ишлатганини ҳам биларди. Дунёнинг энг катта мамлакатининг менинг мамлакатим, мана-ман деб танилган чекка мамлакатлар менинг қишлоқларимча эмас, деган мағрурона хаёллар билан Самарқанд атрофидаги қишлоқларни фарангистоннинг Парижга ўхшаш номлар билан «Фориш» деб атаганлигини ҳам эшитган. Умархон ҳам шундай мағрурликка муккасидан кетди. У Қўқон атрофидаги хароба қишлоқларга ўзича дунёдаги катта шаҳарларнинг номларини бермоқчи бўлди. Қўқондан чиқиб Марғилонга кетаверишдаги Макайистон қишлоғига халифаликнинг маркази бўлган «Бағдод» номини берди. Умархон Қўқон ва унга тобе атроф ўлкаларда масжид, мадрасаларни зийнатлаш ва янгиларини қуриш ниятида Маъсумхонтўра каби шайхулисломлар билан тез-тез маслаҳатлашиб турар эди.

Қунлардан бирида ўз уйига яхши кайфият билан келган Умархон Моҳлар ойимга қизиқ бир воқеани ҳаяжонланиб сўзлаб берди:

— Бугун пешин намозидан кейин, — деб сўз бошлади у, — саройга Мустафо афанди деб аталмиш бир нўғай одам ташриф буюрди. У тижорат билан шугулланар экан. Ўзи ўқимишли, жаҳондийда одам кўринади. Салом-алиқдан сўнг Урусия музофотидан бўлган бир савдогар билан бирга келганлигини билдирди. Узоқ йўл юрган меҳмонни ҳам суҳбатга таклиф этдик. Унинг ўзи ҳам: «Мулоқотингизга кирмак ниятида эдим», — деди. Бўйи барваста, телпаксимон чиройли қизғиш

сочли, соқоли мош-гуруч, кўзлари фсруза монанд, ўз урф-одатича кийинган бу одам билан Мустафо афанди тилмочлигида гаплашдик. Марказий Ўрусиядан экан. Мустафо афанди робитаси билан нўғайлар ўлкасига тижоратга бориб турар экан. Жуда диққат билан қулоқ солиб ўтирган Моҳлар ойим:

— Шунча узоқдан бизнинг хонлигимизга ташриф буюришнинг боиси нима экан? — деб сўради.

— Бизнинг Осиё музофотларимизга бу ерларни саёҳат қилиш, тижорат ишлари билан танишиш иштиёқида келган экан, — деди сўзида давом этиб Умархон, — у зот бизга ўруслар ҳаёти, удумлари, девонхона интизомлари ҳақида қизиқ ҳикоялар қилди. Ибрат қилиб олса эрийдиган нималаридир борга ўхшайди. Лекин ул ғайридинда, — деди сўз охирида. Моҳлар ойим хаёлида ажойиб бир обод шаҳарлар, дунё таниган одамлар гавдаланарди.

— Исми шарифлари нима экан? — деб сўради у.

— Ҳа, Назар эмиш, — деди хон.

Моҳлар ойим ёқимли бир табассум билан:

— Бизга яқин экан-ку! У ғайридин бўлса ҳам яхши ният билан келибди. Агар улар билан савдо-сотиқ ишлари ривож топса, бозор-расталарда улар келтирган мол-ашёлар сотилса қандай яхши бўлув эди.

— Бу гапингиз менга ҳам жуда маъқул, Маликам. Эртага ана шу масалада улар билан маҳкамда учрашмоқчи бўлдик.

Моҳлар ойимнинг Умархон томонидан қилинаётган баъзи савоб ишларига хайрихоҳлиги шоҳни бениҳоя хурсанд қиларди. Умархон яна суҳбатда давом этди:

— Биз Хоразм хони Муҳаммад Раҳимхон билан Турк султониغا элчи юбормоқчимиз, улар билан ҳам робитани маҳкамласак ажаб эмас.

Моҳлар ойим Турк султониغا сўзини эшитиши билан улардан ҳам яқинроқ турган Низомий ва Фузулийнинг авлод-аждодлари ёдига тушди:

— Бу дунё бир бозор. Унда ажойиб матолар сотилади. Уларнинг қимматли жавоҳиротларига ҳавасинг ортади. Мен Насимий ва Фузулий китобларини ўқиганимда бу устозларнинг ватанлари ҳақида узоқ ўйларга толаман. Қани энди ўша зотларнинг қадамжоларини кўришга муяссар бўлсак. Умархон:

— Насиб, вақт соат... — дедию, гап охирига етмай қолди.

Моҳлар ойим саройда ёлғизликдан зерика бошлади. Кунларнинг бирида у хонга бу ерда канизлар ўртаси-

да заковатли аёллар ҳам борлигини, буларни ўқитиш, шеърятга бўлган ҳавасларини бажо келтириш лозимлигини айтиб, Марғилондан Увайсийни Қўқонга кўчириб келтиришликни илтимос қилди: «Жаҳон отин билан бирга ўша аёлларни ўқитар эдик», — деди, у. Умархон бир лаҳза ўйланиб қолди ва чор-ночор рози бўлди.

Увайсийнинг Қўқонга кўчиб келиши Моҳларда тақдирдан мамнулик ҳиссини уйғотди. Увайсийнинг ўзи ҳам Моҳларга ниҳоятда ўрганиб қолган. Энди маънавий қалб дўстидан ҳеч қачон айрилмасликка аҳд қилди ва Увайсий мактабдорлигида саройдаги канизларни ўқита бошладилар. Увайсий отинлик қила бошлаган мактаб тез орада ўғил-қиз болалар билан тўлди. Ҳатто ёши улғайиб қолган қизлар ҳам келиб ундан дарс ола бошладилар. Жаҳон отин Муҳаммад Алихон ва шайхулисломнинг ўғли Ҳакимхонни ҳам ўқита бошлади. Моҳлар ойим ҳам қизлар даврасига кириб ўзи ёзган ғазалларини ўқиб берар ва улар билан парбайт айтишар, мушоира қилишар, билмаганларини ўргатишга интилар эди.

Моҳлар ойим вақти-вақти билан шаҳар атрофига чиққанида унга Жаҳон отин ҳамроҳ бўларди. Бир вақт улар Қурбон ҳайити кунларида Қўқоннинг «Мўймарак» мавзеида очилган сайлгоҳга бордилар. Моҳлар ойимнинг келишини эшитган Мўймарак қариялари, ёш жувоилар унинг чодир атрофида тўплана бошладилар. Моҳлар ойим уларни очик чеҳра билан кутиб олиб дастурхон атрофида узоқ суҳбат қурди. Ҳозир бўлганларга турли ҳадялар берилди.

— Сўйилган қўйларни қозонга солиб ногирон кексалар, ожизлар ва мусофирларни тўплаб дастурхон ёзинглар! — деб истак билдирди Моҳлар ойим.

Тушки таомдан сўнг Моҳлар ойим ва Увайсий ёш-яланг аёллар билан тегирмон бошидаги чайлага чиқдилар. Тегирмон бошида уларни катта бир тўп аёллар қуршаб олишди. Энди шеър навбатини Увайсий олиб кетди. У гўё ўз шеърлари билан атрофида йиғилганлар орасида ҳам таб эгалари бўлса майдонга чиқаверсин, дегандек бўлар эди. У ўқиган мазкур шеърда шунга ишора бор эди:

Бир пари пайкар суманбар ёра ошиқ бўлмишам,
Лаъли дилкаш, сўзи хуш, дилдора ошиқ бўлмишам.

Ўтирганлар орасида ўрта бўйли, сочлари орқасига тўлиб ўзига ярашиб турган кулча юзли ёш аёл Увайсийга нигоҳ ташлаб ийманибгина мушоирага қўшилди:

Дўстлар, бир ҳусни беҳамтоя ошиқ бўлмишам,
Хурпайкар, бир малак сиймоя ошиқ бўлмишам.

Чиққали исломдин зуноор боғлаб йўқ ажаб,
Менки бир дин офати тарсоя ошиқ бўлмишам.

Ёш аёл шу мисраларни ўқидию хижолатдан ўзини қасерга қўйишини билмай ўрnidан туриб кетмоқчи ҳам эдики, Моҳлар ойим унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди. Суҳбат давомида у Қўқоннинг Қатағон даҳаси юқорисндаги Дегрезлик маҳаллада яшовчи масжид имоми Мулла Бошмоннинг қизи Маҳзуна исмли шоира эканлиги аён бўлди. Моҳлар ойим уни ўрдага таклиф қилди:

— Ёзган шеърларингизни олиб келинг, бирга ўқий-миз. Мана Увайсий опангиз шеър илмини яхши билади, маслаҳат олиб турарсиз, — деди.

Улар кечга яқин соябон араваларда саройга қайтдилар.

Умархоннинг турли кайфиятда юришига кўнгиб қолган Моҳлар ойим бугун ҳам унинг нохуш ҳолатига писанд қилмади. Эрталаб нонуштага чиққан Умархон жаҳл аралаш сўз бошлади:

— Яйпон атрофида Ҳапалак номли бир қишлоқ бор. Уша депарада Махмур исмли қашшоқ бир шоир яшайди. Кунни кеча менга у қишлоқ аҳолиси номидан муқаддимаси хоннинг мадҳию, мағзи элзиладан ошиб тушадиган бир шеър ёзиб ариза келтирибди.

— Қани у қандай шеър экан, эшитсак бўладими? — деди Моҳлар.

— Мана, қулоқ солинг, — деди даргазаб Умархон:

Эй жаҳондори зафар, кавкаби даври фалак,
Гўш қил қиссан қишлоқи хароби Ҳапалак.

— Қаранг, — деб давом этди, — аввали мени юлдузлар билан ташбеҳ қилиб мақтайди, кейин эса Ҳапалак қишлоғининг хароботию у ердаги одамларнинг иочер турмушини тасвирлашга ўтади:

Халқини кўрсанг агар ўласию, қоқу хароб,
Очликдан эгилиб қомати мисли камалак, —

эмнш.

— Тавба, — деди ачиниб билан Моҳлар. Умархон норозилик билан қошларини чимириб:

— Бу ёғини ҳам эшитинг, — деб давом этди, — қашшоқликда у қишлоқдаги ўрдаклар ниначига ўхшармиш. Одамларичи гўдаклигида йўргакда ўралган матоларни-

ни умр бўйи устларига ёпиниб юрармиш. Бу ёзганлари масқарабозликдан ҳам ўтиб тушади-ку! Шоир одам аёлларнинг қадди-бестини таъриф қилсин, ўша қишлоқнинг гўзал табиатини куйласин. Наҳотки нафис шоирлик қаламини бир харобанинг баёнига юргизса!

Моҳлар ойим бошини қуйи солиб тинглар экан: «Улар камбағалчиликдан оч-яланғочда», — демоқчи бўлди, лекин хоннинг жаҳлидан ҳайқиди. У яна чуқур хаёлга ботди. Андижон ва Фарғона атрофи қишлоқларидаги харобалар ва одамларнинг почор турмушларини кўз олдига келтирди. «Кўқонда ҳам аҳвол шундай экан. Бу Қажрав гардун остидаги заминнинг ҳаммаси шу заъинда гампоқ яшаркан», — деб ич-ичидан куюнди у. Лекин кўнглида буни ортиқча яшира олмади:

— Уша Махмур деган зот ҳақиқатин топиб ёзгандир-да! Шоирнинг шоирлиги ҳамду сано ёзиш билан эмас, дардли юракларнинг изтиробларини эл олдида ошкор айтиш билан ўлчанади-ку!

Моҳлар гапини ўрнидан зарб билан турган Умархон бўлиб юборди. Моҳларни яна ноёнсиз чигал хаёллар ўраб олди: «Қишлоқлардаги бундай азиятли ҳол илгари ҳам бўлгандир. Фақат менинг султоним давридагина шундай эмасдир, ахир, — деб ўзини бир зум юпатмоқчи бўлди, — Лекин илгари бўлган бўлса, нега уни бу янги одил шоҳ тузатмайди, ўша кент аҳлининг ҳолини яхшилаш чораларини кўрмайди. Унинг ўрнига яна жаҳл билан юрибди. Ишқилиб, ўша бечора фақир шоирга озор етмасайди...»

Бугун у Умархон олдида биринчи мартаба баланд оҳанг билан гапирди. Хон жаҳл билан ўрнидан туриб чиқиб кетди. «Махмур ҳақида айтганларим шоҳ олдида шаккоклик бўлмадимикан», — деб ўйлаб қолди Моҳлар ойим. У ўртага тушган ўнғайсизликдан ҳижолат бўлиб ўз ётоғига кирди. Хнёл ўтмай қўлида бир даста гул билан қаршисада яна Умархон пайдо бўлди, Нодира унинг:

Гар кўзумдин гоёиб ўлса бир нафас Моҳим менинг,

Куйдирур кўк хирмаини шуълан оҳим менинг,

Ишқ дарёсида сайд эттинг кўнгул моҳисини

— Ҳалқан занжири зулфунг эрдн қўллобим менинг —

байтларини ўқиб, у томон келаётганини кўриши билан чеҳраси очилиб кетди. У ўрнидан сакраб туриб латофат билан «Марҳабо» шеърини ўқий бошлади:

Марҳабо, эй пайки Султон, марҳабо,

Худхуди мулки Сулаймон марҳабо.

Талъатинг фаррух, муборак мақдаминг,
Қилди кулбамни гулистон, марҳабо.
Кел бери, то хокпойингни қилай,
Тўтиёи чашми гирён, марҳабо,

— Офарин, — деб завқланди Умархон. Нодира шоҳ қўлидаги гулларни олар экан, у томон эгилди ва бир-галашиб гул дастаси устига юзларини қўйдилар.

БАҲС

Моҳларнинг шеърингга бўлган рағбатиши биринчи навбатда Увайсий, қолаверса, Қўқоннинг пешқадам шоирлари ардоқлаб, ошириб борар эдилар. Моҳлар Қўқонга келгандан кейин Комила ва Нодира тахаллуслари билан кўпгина ғазаллар ёза бошлади. У тез орада Нодирабегим номин билан машҳур бўлиб кетди. Нодира билан Увайсий ўрталарида тез-тез шоирона суҳбатлар, Навоий, Фузулий, Бедил ғазалларига татаббуъ қилиш, воқе бўлиб турар эди. Бир кун бу икки шоира ўртасида қизиқарли мунозара бўлиб ўтди. Қўлида қалин муқовали «Воқеоти Бобур» китобини варақлаб турган Нодира Увайсийга мурожаат этиб:

— Қаранг-а, Жаҳонбиби, Бобур замонасида саройдаги аёллар анча мустақил мавқега эга эканлар. Улар ҳатто эркакларнинг анжуманларида очиқ иштирок этарканлар. Шодлик ва хурсандчилик кунларида мардона кийимларни кийиб эркаклардек заҳиртарошлик, чавандозлик, тирандозлик каби ҳар хил ўйинларда қатнашар, улар билан бирга ов қилишар эканлар. Хонадондаги аёлларнинг кўпчилиги шеър ёзиш, соз чалиш, ашула айтиш билан ҳам машғул бўлар эканлар.

— Ҳа, — деди бир оз ўйланиб туриб Увайсий, — аямнинг айтганлари эсимга тушди. Утмиш китобларда мусулмон оламининг айрим шаҳарларида аёллар ҳатто мадрасаларда ўқиб, таълим олганлар. Улар фозиллик мартабасига эришгандан кейин ўзлари ҳам жомеларда мударрислик қилиб илоҳиёт илмидан дарс берган эканлар. Зебунисобегимни олинг, бу фариштамонанд шоира латиф ғазаллар битиш билан бирга Қуръони шарифни бир неча мартаба ҳуснихат билан кўчирган экан. Шу пайт Нодира бир хазина топиб олгандек шошилиб сўзга киришди:

— Биласизми, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ойша номли энг кичик завжаси ўз замонасида илоҳиёт билан чуқур шуғулланиб Ҳадисларни шарҳлари билан одамларга етказиш йўлида кўп кўшиш-

лар қилган эканлар. Унинг ислом музофотларидаги шуҳрати шу боисдан экан. Нодиранинг гапларини маъқуллаб бош тебратиб ўтирган Увайсий сўзга киришди:

— Ҳазрати Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» китобида ҳам орифона асарлар ёзган шоирларнинг номлари ҳурмат билан тилга олинади. Китобнинг охирларида «Фи зикр ал-нисони орифот» бобида Робиа Адавия, Райҳона, Марям, Шаввона, Фотима, Робиа Шомия, Умида каби қатор шоирларнинг номлари зикр этилган. Улар илоҳиётдан таълим олган ва кўп умрларини шу йўлга бахшида қилган шоирлар бўлганлар. Увайсий яна узоқ хотираларини тиклашга уринди:

— Мен, ўтмишда яшаган яна бир Подшоҳ Хотун номли ҳуснда тимсолсиз, ақл-одобда ягона, дониш ва тадбиркорликда бу оламда камдан-кам учрайдиган ажойиб бир аёл ҳақида эшитган эдим. Унинг ватани аниқ эсимда йўқ. Балки Хоразм шоҳлари авлодиданми? Бу аёлнинг исмат пардаси остида туриб мамлакат ҳаётига оид тадбиркорона иштирокчи ҳамманн ҳайратга солар экан. Чуқур дониш эгаси бўлган бу аёл шеърят билан ҳам, мусиқа билан ҳам шуғулланган. Унинг одамизод қадриятини баланд тутгани, кўпчилик йўлидаги хайрхоҳона ишлари узоқ замонлар тилларда дoston бўлиб қолган экан. Моҳлар ойим мен сизни шу аёлга ўхшатгим келади. Нодира қўлини кўксига қўйиб таъзим бажо қилди:

— Биз, — деди у, — ўша жафокаш муҳаббатли юракларнинг замонлардан ўтиб келган нафасларидан баҳра олганимиз билан бахтиёрмиз. Агар биз ҳам улуснинг муҳаббатига лойиқ бир нарса дея олсак, инсондан қолурлик обида шулдир. Бунинг учун биз аёлларни келажак авлод ҳеч қачон ранж билан эсламагай. Аёл номи — ҳаёт бор экан, ҳаминша улуғлангусидир.

Аёл зоти ҳақида ўтмиш тарих китобларида, тазкира ва рисоаларда айтилган улуғвор гаплар Нодира ва Увайсийда алланечук ғурур пайдо қиларди. Увайсий юқорида зикр этилган таърифларга суяниб сўзлаб турган Моҳлар ойимга қарата:

— Мен сизда ўша пайғамбар завжаси нишонларини кўраман. Ҳазрат Навоий таъриф этган латофат ва жасорат тажассумли аёлларни кўраман. Мир Алишер Навоий асарларини бизнинг давримизда сизчалик кўп ўқиган, кўп шарҳлаган, ундан баҳра олиб сўз дурларини терган қаламкаш камдан-кам топилса керак. Навоий ҳазратларининг ижоди бир дарё. Бу дарёнинг ичи дурру гавҳарлар билан тўлган. Уни шу дарёга гаввослик

қила олган одамгина топади. Сиз шу юмушнинг уддасидан чиқа оладиган аёлсиз. Мен сизнинг аёллигингизга алоҳида ранг бермоқчиман. Зотан, шеърятда аёл қалбини ҳеч ким сизчалик куйлай олмаган. Мен хаёл билан сизга шеърят бобида ҳазрат Навоийнинг нафаси теккан, деб ният қиламан. Устоз Навоийнинг руҳлари сизни қўлласин, Омин!

* * *

Қўқонда ўша пайтларда анча-мунча шоирлар йиғилган эди. Сарой ва ундан ташқарида тез-тез мушоира анжуманлари бўлиб турарди. Қўқон, Андижон, Тошкент ва атроф шаҳарларда шоирлар навоийхонлик, фузулийхонлик, бедилхонлик анжуманларини ўтказар эдилар. Бундай йиғинларда ўша шоирларнинг нек шеърлари ўқилиб шарҳлар қилинар, уларга назира ва мухаммаслар битиларди.

Кунлардан бирида саройда жуда кўп маддоҳ шоирлар йиғилдилар. Улар кўпинча мушоира ўтказиб турладиган катта шийпонга тўпламардилар. Ажойиб нақшланган бу шийпоннинг деворлари худди савр ойидаги бодом ва гилосларнинг чиройли гулларига ўхшаб безатилган эди. Гуллар атрофида учиб юрган қуш ва капалакларнинг тасвири кишини ҳаяжонга соларди. Шийпонда муғаннийлар танбур, ғижжак ва найда мақом куйларидан ижро этиб нағмасозлик қилмоқдалар. Бугунги шоирлар анжумани жуда катта бўлди. Тўрға хоннинг ўзи келиб ўтирди. Шоҳнинг бир томонидан Султонхонтўра Адо, иккинчи томонидан Фазлий ўрин олган эди. Атрофда Ҳижлат, Хотиф, Нусрат, Хислат, Дабир, Туробий ва бошқалар ўтирар эдилар. Фазлий йиғилганларга қуллуқ қилиб, бугун ҳамма шоирлар қизғин бир назирагўйликка чақирилганлигини ва бу галги анжуман Амирий ғазаллари билан очилишини билдирди.

— Биз ҳозир шоҳимизнинг бир янги ғазалларини эшитамиз, — деди у, — сўнгра шу ерга йиғилганларнинг ҳаммаси унга баҳоли қудрат пайравлик қилурлар. Та-таббугўйликда кимнинг қўли баланд келса шу ердан, саройдан, оқ тулпор миниб кетади. Утирганларда ҳаяжонланиш бошланди.

Амирий ўзининг шун кунларда ёзилган «Кўрнинг» ғазалини ўқиб берди. Ҳамма шоҳни олқишлади. Сўнгра тўпланган шоирлар жўнгина битилган бу ғазалга назира ёзиш ниҳоятда мушкул, деб бош чайқаб, бир-бирла-

рига имо-ишора қилиб қўйдилар. Айтилган муддат ўтиб бўлгунга қадар ўртага дастурхон ёзилиб, таом тортилди. Фазлий ҳаммани ўз назираларини бирин-кетин ўқиб беришга даъват этди:

— Аввало, шоҳимиз олдида бизнинг шеър ўқишимизнинг ўзи катта бахт, қолаверса, уларнинг ғазалига назира боғлаб яна ўзимизни бахтиёр этамиз. Сизларга шеърхонликда рағбат бахш этиш учун навбатни менинг ўзим бошлаб бера қолай, — деди у. Бирин-кетин замзама билан назиралар ўқила бошлади.

Шийпондан эшитилаётган қаҳ-қаҳали ҳазил-мутоибалар, олқишлар ичкарида ўтирган Увайсий ва Нодираларнинг диққатини тортди. Улар ҳарамхона даричаларида бири-кетин ўтиб шийпонга яқинлашдилар. У ердаги суҳбат баланд оҳангда ўтаётгани учун бемалол ташқарига эшитилиб турарди. Нодира Умархоннинг янги ёзган бир ғазалига шоирларнинг пайравлик қилаётганини сездди ва қалбида алланечук гурур пайдо бўлди. Лекин у тезда ўз фикридан қайтди.

— Наҳотки шундай Адо ва Фазлийга ўхшаган катта шоирлар хон томонидан жиловлаб қўйилган ва соддагина ёзилган бир ғазалга жавоб айтишиб, фикрий қашшоқликка тушиб қолган бўлсалар, афсус, — деди Нодира.

Шоирлар даврасида янги мавзу бошланди. Фазлий ўзининг эндигина муқаддимасини ёзиб улгурган «Мажмуан шоирон» тазкираси ҳақида гапира бошлади:

— Ушбу мажмуага Қўқон ва атроф вилоятлардан етмишга яқин шоирни жамламоқчиман. Фақир бўлса ҳам худо бандаси, умид билан шеърини майдонга кирган ҳалиги сарбозингиз Гулханийни ҳам қўшдим. Шу дам Моҳлар ойим ялт этиб Увайсийга қараб:

— Узбек ва тожик тилларида яхшигина ғазаллар битиб зарбулмасаларни жамлаб юрган Муҳаммад Шариф отлич ўша шоир бўлмасини яна, — деди. Фазлий сўзида давом этар эди:

— Унинг умрида бутун бир ноини сиидриб ойишга қурбн етмай ўтаётгани сир эмас. Лекин шеърларидаги анчагина истеъдод ёлқинлари кўзга ташланади. Унинг шоҳга мурожаат қилиб ёзган «Бидеҳ» ғазалини ўқиб ҳам куласиз, ҳам йнглайсиз.

Моҳлар ойим Увайсий билан илгари таърифини эшитган бу мўътабар шоирнинг шеърларини ёдлаб турганларида ичкаридан баланд кулги овози кўтарилди. Нодира шоирнинг «Бидеҳ» шеърининг мазмунини эслади:

— Қаранг, — деди Увайсийга у, — Хондан ақиқу лаълу маржон бергин, демабди, нон бер, мошу буғдой, гурунч — шулар менга керак, дебди. Аслини олганда бир фақир навкарнинг юрак кечинмаси бўлса-да, у аччиқ ҳақиқат-ку! Ахир шундай хон даврида ажойиб бир шоир ночор аҳволга тушиб қолса, яхшими? Увайсий Қўқон ва унинг атроф шаҳарларида яшовчи шоирларнинг кўпчилиги шундай фақирликда оғир ҳаёт кечирिशларини афсусланиб гапирди.

Умархон уйга кеч қайтди. Одатдагидек, Моҳлар ойим дастурхонни таомлар билан безатиб қўйган эди. Умархон кундузи билан банд бўлиб ичкарига Моҳлар ойим олдига кира олмагани учун узор сўради. Моҳлар хондан бугунги ўтган воқеаларни гапириб беришни илтимос қилди.

— Дунёда гап кўп, — деб сўз бошлади Умархон, — Қонғар беклари яна тўполон кўтаришибди. Чамамда Тошкентда ҳам осойишталик йўқ.

— Дунё гамхона, деганларича ҳам бор экан, — деди Моҳлар, хазини сўз билан, — дадамлардан ҳам доимо эшитганим ўлкаларнинг бесаронжомлиги ҳақидаги гаплар эди. Бувижоним айтар эдилар: «Тинчлик қондаси раийятга тараҳхум қилишда», — деб. Сиз ҳам раийятларвар шоҳ бўлишингиз лозим. Моҳлар ойим мулоим табассум билан хонга қараб, шеър тили билан:

Фуқаро ҳолига гар боқмаса ҳар шоҳ, анга
Ҳаимату салтанату рифъату шон барча абас.
Шоҳ улдурки, раийятга тараҳхум қилса,
Нўқ эса қондан амин амон барча абас, —

деди. Шоҳ чиройли истиоралар билан ёзилган бу гўзал сатрларни гурур билан эшитиб ўлтирса-да: «Охириги вақтларда менга ақл ўргатадиган бўлиб кетяпти, аёл боини билан менга маслаҳатчи бўлмоқчи шеклиди», — деб аччиғланиб турган эди. Нодира яна сўз бошлаб кетди:

— Кеча эшон ойнмлар Шоҳимардон зиёратгоҳидан келибди. Ўтган ҳафта у ерда қаттиқ ёғингарчилик бўлиб, тоғдаги тошу қумлар кўчиб тушибди, адр этакларидаси бечораларнинг бир неча хонадонини, молу мулки билан сув олиб кетибди. Ўзлари ва болаларини аранг қутқариб қолшибди. Яна нималарнидир айтмоқчи эди хон ғазаб билан:

— Бас қилинг, — деди.

Моҳлар ойим гаплари билан эрининг яраларини янгилаётгандек, бирдан ўзини тўхтатди ва жаҳл устида

турган шоҳнинг кайфиятини юмшатмоқчи бўлиб сўзни бошқа томонга буришга ҳаракат қилди:

— Қани, маҳкамада бугун шайхулисломлар яна қандай янгиликлар ҳақида гаплар қилишди, эшитсак бўладими? — деди эрка овоз билан. Хон бир оз енгил тортди:

— Бугун маҳкамадаги машваратда салтанатимизнинг обрўи яна ҳам ошсин деб, шайхулисломимиз Маъсумхонтўра бир неча диний мансабларни тавсия қилдилар. Аввало сизнинг султонингизга «Амирал муслимин» мансаби ато этилди. Султонхонтўра Адо ҳам «Хожа калонлик» мансабига кўтарилди. Шу бонедан Чоресуда қурилаётган Жомеъ масжидига биринчи ғишт қўйиш бизга муяссар бўлди. Сўнгра,—деб сўзини давом этди Умархон,—сарой гулбоғида шоирларимизни йиғиб мушоира қилишдик. Умархон Фазлийнинг бир катта тазкира тузаётганлигини эслатди ва шу тазкирани унинг шеърлари билан очилишини ғурурланиб гапирди.

Умархоннинг ҳамма шеърлари ҳам Нодирага ёқавермас эди. Лекин у ўрни келганда унга ўз мулоҳазаларини билдиришга саъйи кўшиш қиларди. Ҳозир Амриининг Нодирага ўқиб берган янги ёзилган мухаммаси жуда маъқул тушди. У Навоий ғазалига татаббуъ эди:

Боним ўлсун поймол ал тарки савдо айласа,
Хира бўлсун кўз жамолнингдин табарро айласа,
Жонга ўт тушсун бўлак дилбар тамашо айласа,
Кўнглум ўртасун агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кунгул ҳар ким сенинг шавқингни пайдо айласа.

Нодира мухаммасни худди қўшиқдек завқ билан тинглади. Лекин унинг кўнглини оғир бир дард босиб ётар эди. У бугунги шеърхонликда Гулханийга қарата отилган таъна тошларидир. Моҳлар ойим шоҳга:

— Гулханийга ўхшаган аҳволи танг шоирларга кўмаклашини, мадад қўлини чўзиш сизнинг катта марҳаматингиз бўларди, — деган гапни аранг айта эди. Амриий дастлаб бугунги шеърхонликда Гулханий ҳақида айтилган гаплардан хабар топган маликасига бир тикилиб олди, сўнгра сўзда давом этиб:

— Моҳим, сиз бу шоирлар зотининг баланд-пастиини яхши билмайсиз, эсингиздами, бир маҳал Махмур деган шоирнинг Ҳапалак қишлоғи ҳақидаги «яланғоч» бир шеърини сизга гапириб берган эдим. Гулханий ҳам ўшанинг бири. Кўзи ўнгида мана сиздек илҳом париси бўлмагандан сўнг улар нимани ҳам мақтаб шеър ёзсин. Моҳлар ойим кўнглига шу дамда ҳазрати Навоийнинг:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин.
Қим буларга гадолик ортиқдур,
Аҳли суратга подшоҳлиғдин, —

деган қитъасини эслади. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Моҳлар ойимга Гулханий ҳақида бўлиб ўтган гаплар кечаси билан тинчлик бермади. «Ҳа, бу замонда заковатли кишиларни ҳам зиндонда асир кўриш мумкин, ҳалос», — деб кўнглидан ўтказди у.

Моҳлар ойим эрта билан Мингойим ҳузурига саломга чиққанда Мўймаракда учратган шоира Маҳзунани кўрди. Маҳзуна бу ерда кўпинча Моҳлар ойимга яқин туриб, унга янги ёзилган ғазал, мухаммасларини кўрсатар, Увайсийдан шеър баҳсида маслаҳатлар сўрарди. Бир суҳбатда ҳатто Фазлий ҳам уни синаб кўриш учун шоирона саволлар бергани маълум бўлди. Маҳзуна эса жавобларида ундан баланд келган экан. Кейинча Фазлий ва Маҳзуна ўртасида бўлиб ўтган мушоира бутун Қўқон ва атрофга ёйилган. Моҳлар ойим ҳам жуда нафис сўз ўйинлари билан битилган «Кўрмай» радифи билан давом этган бу мушоирадан Маҳзунанинг катта таъбири эканлигини пайқаган эди. Шунинг учун ҳам умидли бу шоирани қайноқ меҳр билан бағрига босди. Маҳзуна ҳар гал келганида Қўқонда саройдан ташқарида яшовчи Ғозий ва Маъдан каби зукко шоирларнинг шеърларидан нусха кўчириб олиб келар ва Моҳлар ойимга уларни ўқиб берарди. Бугун Маҳзуна чуқур бир ички ҳаяжон билан Моҳлар ойим олдига таширф буюргани маълум бўлди. Маҳзунанинг сир қилиб айтишига кўра, Фазлий ораларида бўлиб ўтган мушоирани баҳона қилиб яна бир учрашиш ништиёқида эканлигини ёзиб Маҳзунага нома йўллабди.

— Мен у кишини шуаролар шоири, деб ижодий ҳамкорлик қилиб юрсам, қаранг, қандай бепарвар қилибди...

Маҳзунанинг изтироб билан гапирган сўзларига қулоқ солиб ўтирган Моҳлар ойим ҳақиқатни нимада эканлигини тушунди. Бир оздан сўнг ўзининг тожик тилида ёзган бир ғазални кўз олдига келтирди ва паст овоз билан деди:

— Эй Макнуна, бу фалакнинг тегида вафо умидини қилма, чунки замона муҳридан дўстлик номини тополмайсан. Ҳа, аёлларга каж назар билан қараш замонамизнинг пастлигидир. Аёл зотини бундай ерга уриш косибу деҳқонларнинг хонадонларида сира-сира бўлмас...

УРАТЕПА МУҲОСИРАСИ

Умархон бир куни уйга жуда хомуш қайтди. Моҳлар ойим унинг кайфиятини билишга ҳаракат қилди. Лекин хон узоқ фурсат хаёл суриб ўтиргандан кейин сўзга киришди:

— Бухоро амири яна Уратепани хомталаш қилмоқчи эмиш.

— Хомталаш деганингиз нимаси, — деди Моҳлар ойим ажабланиб, — у ўзи бир мустақил элат эмасми?

— Уратепа бизнинг катта сарҳадимиз устида, — деди хон, — агар Бухоро амири келиб у ерга ўрнашиб олса, бизга ҳам таҳдид солиши турган гап. Ўзим ҳам нақд имкониятни қўлдан берганман. Олдинги жадду жаҳдимнинг ўзида шаҳарни кул қилиб бўлса ҳам унинг ҳокими Маҳмудхонни ўзимга қаратиб олганим маъқул эди.

Моҳлар ойим Умархон тахтга ўтиргандан кейин уруш билан Туркистонни забт этганини куз олдига келтирди. Шунда салтанат аҳли Умархонни «Амирал муслимин» деб улуғладилар. Унинг номига хутба ўқилди, ҳатто унинг номи билан пул ҳам зарбланди. Кейин яна лашкарбоши Ражаб девонбеги билан Самарқандга юриш қилдилар. Уратепага ҳам бордилар. Энди эса яна Уратепага юриш...

Моҳлар ойим бу галги жангни «Йиқилган курашга тўймабди» қабилда тушунди ва хонни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилди. У хонга қарата:

Ба худсарони жаҳон обрўи маърака нест,
Ба иттифоқ кунад кори зулфиқор ангушт, —

деди. Ҳа, дунё ўзбошимчалари маърака майдонида обрўга эга бўлолмайдилар. Иттифоқлик билан бириккан бармоқлар қиличнинг ишини қилади. Иттифоқлик йўли билангина чигал муаммоларнинг олдини олиш мумкин. Моҳлар ойим яна давом этди:

— Сиз ҳам шоҳ, ҳам шоирсиз. Сизнинг ишингиз шаҳарларни кул қилиш эмас, гул қилиш бўлсин. Сиз қилич билан эмас, қалам билан одилона иш тутинг, «Қаламнинг ишини қилич қилолмас» дейдилар. Амир Алишер Навоий: «Мен элларга қўшин юбориб эмас, шеърлар девонимни юбориб ўзимга қаратиб олдим», — деган экан. Бу гапда ҳикмат нечоғликдир... Бошини қуйи солиб ўтирган Умархон Нодирага меҳр билан боқди.

Умархон Моҳлар ойимнинг донолиги, ақлу заковати олдида бош эгса ҳам, у сарой амирлари, беглари

ва уламоларнинг маслаҳати билан иш тутарди. Бу сафар ҳам хоннинг Уратепага юришини маъқуллаб Исҳоқхонтўра, Султонхонтўра, Маъсумхонтўра, Эшонхонтўра, Жаҳонгиртўра ва Саид офоқийлар фатво бердилар. Бир неча кундан сўнг Умархоннинг уламо, қушбеги, сипоҳилар, навкарлар, тўпчи ва сарбозлари билан Уратепа устига юриш тараддуди маълум бўлди. Шоҳ Исмагуллабий, Тоғихонларга давлат ишларини топшириб, йўлга отланди. Сафарга чиқиш олдидан у Моҳлар ойим ёнига кириб, ўғиллари Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонларни бир оз эркалатгандай бўлди ва катта бувиси, аясининг гапларига қулоқ солишлари тўғрисида панд-насиҳатлар қилди. Моҳлар ойимга қараб наст товуш билан умрнинг бевафолиги ҳақида гапирди. Моҳлар ойимнинг кўзлари намланди. У хон ўрдадан чиқиб кетгунча карахт бир ҳолатда юрди. Юраги тез-тез урар чигал хаёллар билан қилаётган ишини ҳам баъзан ёдидан чиқариб қўярди. «Нима бўлса ҳам омон-эсон келсин» — дерди.

Хон кетгандан кейин орадан уч-тўрт ҳафта ўтгач, унинг бир чопари Қўқонга қайтди. У Моҳлар ойим ҳузурига кириб Умархон Уратепани мухосира қилиб, у ернинг ҳокими Маҳмудхонни таслим этганлиги ва юзлаб муҳожирларни Қўқонга ҳайдаб келаётганлиги хабарини берди. Моҳлар ойим Умархоннинг соғ-саломат қайтаётган хабаридан суюнса ҳам, унинг шафқатсизлигидан қаттиқ ранжиди. У мол-мулкни талон-торож қилиниб, оиласи ва фарзандларидан айрилиб хонавайрон бўлиб келаётган бечора мусофир-муҳожирларнинг изтиробларини кўз ўнгига келтиришга тиришди. Яна бир қанча чигал хаёл кўчаларига кириб чиқди: «Ёки мен ҳам Бибиҳонимдек иш тутсаммикми? Бибиҳоним қандай журъатли аёл бўлган экан. Амир Темур бир ҳарбий сафардан Самарқандга қайтиб келгунга қадар катта муҳташам масжид бунёд этган. Йўқ. — деб ўйлади ўзинча Моҳлар ойим, — Уратепа шундай ён қўшимиз. Унинг урушда жафо кўрган халқни меннинг иниятларимдан албатта воқиф бўлади. Мен ҳамниша бир ҳамсоя бўлиб яшаб келаётган халқнинг юзига кейин қандай қарайман? Мен уларнинг тилида шеърлар ёзаман-ку! Навоий ҳазратларининг Абдурахмон Жомийни бир билдиб, унга қўл берганини яхши биламанку, ахир. Уша улуг шоирларнинг руҳига қасамёд этаманки, мен ўзбеклар билан тожиклар ўртасига ҳеч қачон раҳна солмагайман». У бу гал қаламини тожик тилида юритди:

САДОҚАТ ВА ХИЕНАТ

Моҳлар ойим Уратепа жангидан кейин Умархоннинг юриш-туришларида қандайдир бир ўзгариш пайдо бўлганини сезди. Унинг димоғида дам мағрурлик, дам бачканалик аломатлари зоҳир бўла бошлади. «Ажобо, наҳотки хон ўткинчи ғурур билан йўлдан озган бўлса»,— деб хаёлидан ўтказарди у. Шу орадан хоннинг Моҳлар ойим ҳузурига бир-икки кунлаб кирмаган вақтлари ҳам бўлди. Демак, яна кўнгилни ўртовчи шубҳалар...

Кунлар ўтиши билан Уратепа сафарининг сирлари саройда ҳам, саройдан ташқарида ҳам овоза бўлиб кетди. Уратепага ўтган сафардаги муваффақиятсиз юриш бу гал хонни худди Чингизхонга ўхшаш қутиртириб юборган. Хон биринчи қадамларидаёқ шаҳарга кирадиган сув йўллари бекитиб, экин майдонларига ўт қўйдирган. Ташқаридан туриб шаҳарни кетма-кет тўпга тутган. «Ўз ихтиёри билан тобе бўлганларга омонлик бераман»,— деб ваъда қилгану, лекин қўлга тушганларнинг кўпчилигини қиличдан ўтказган. Шаҳарга зудлик билан бостириб кириб, бутун Уратепа аҳолисини шаҳар ўртасидан оқиб ўтадиган сой бўйидаги Ибрат гузарига йиққан. Хоннинг аскарлари уйма-уй юриб одамларнинг мол-мулкани талон-торож қилган. Шаҳарни ман-ман деган оқсоқоллари дорга осилган, кўпчилиги муҳожир қилиниб ёш-қари баравар Қўқонга яёв ҳайдаб келинган. Қўқонгача ўн икки кун юриб етиб келган аспрлар орасиди турли касалликлар тарқалиб, баъзилари ҳаётдан кўз юмган. Бу даҳшатли воқеа бутун Қўқон халқининг нафратини қўзғатди.

Шу кунлар Моҳлар ойим ҳузурига кирган вазир Исматуллобийнинг хуштаб завжаси Улфатбегим ана шу даҳшатли воқеаларни бирма-бир сўзлаб берди. Моҳлар ойим хоннинг зулми туфайли хонавайрон бўлган Уратепа халқининг аламли аҳволини, уй-жойсиз кўчаларда қолган бева-бечоралар, ота-онасиз қолган гўдакларнинг фарёдларини эшитаётгандай бўлди. Ҳозир Моҳлар ойимгина эмас, бутун Қўқон халқи хонни лаънатлаётгандек туюлди унга. Бу ноҳақ қурбонлар бир кунга бориб шоҳнинг ёқасидан тутмасмикин? Моҳлар бир фурсат топиб бу ҳақда шоҳга очиқ айтишга қарор қилди.

Моҳлар ойим Улфатбегимни ўзига жуда яқин тутарди. Бу очиқ чеҳра аёл вазир хонадонидан бўлишига қа-

рамай, кўп вақтини Моҳлар ойим ҳузурида ўтказар, унинг хизматида бўлар эди. У ҳар сафар келганида Моҳлар ойимни қўярда-қўймай, янги ёзган ғазалларидан ўқиб беришини илтимос қиларди. «Менинг вазириمنى ҳам жоҳилликларини шеърга солсангиз, ўқиб бир ҳумордан чиқардим»,— дея ҳазил ҳам қиларди. Улфатбегим жоҳил эридан жуда қўрқарди. Шунинг учун у Моҳлар ойимга баъзи қалтис воқеалар ҳақида гапирганда суҳбат охирида:

— Жон бегим, гап шу ерда қолсин,— деб илтижо қиларди.

— Ҳа,— дерди, уҳ тортиб Нодира,— биз даврон пасткаш, ёр жафокор, бахтимиз қаро бўлган бир замонда яшаймиз. Шу аҳволда бизнинг ожиз фикримиз қаерга ҳам етар эди? Бу давр ва унинг айш-ишратини бошига тупроқ ёғилсин, бизнинг жомимизга қисмат соқийсидан қон насиб бўлди, халос.

Моҳлар ойимнинг сўзларига хомушлик билан қулоқ солиб ўтирган Улфатбегим ўзини оғир бир юк остида қолгандек ҳис эта бошлади. Моҳлар чигал хаёллар ичида тебраниб тураркан бирдан:

— Сиз саройдаги ҳамма канизларни париштадай келиб, париштадай гуноҳсиз кетади деб ўйлайсизми?— деди Улфатбегимга қараб,— Йўқ, ўтган сафар ҳам хон Уратепага борганида шаҳарни ололмай, Шаҳристон қишлоғида ўн икки яшар тожик қизини қон йиғлатиб, зўрлик билан ота-онасидан ажратиб олиб келганини яхши биласизку! Мен хоннинг кейинги сафаридан ҳам унинг оёқ босишларида ўзгача бир ранг кўраяпман. Бордию хон менинг устимга яна хотин олмоқчи бўлганда ҳам иложим қанча. Ҳамма хотинлар қатори занфаман.

Улфатбегим бу гаплардан алланечук бўлиб кетди, юзини алам ва изтироб кайфияти қоплаб олди. У ўзини бир оз тутиб гапга кирди:

— Бу гал ҳам Уратепадан олиб келинган асирлар орасида Иззатой, Ҳурматой ва Дилшод номли уч қизни ўзингиз билган Даллатул муҳтола кампирлар ҳарамга олиб кирган эмнш. Хоннинг фармони билан уларга бир-икки кун дам бериб, кейин малика либосларини кийдириб шоҳ ҳузурига пешвоз чиқарганлар. Улардан Дилшод жуда барно ва нозиктаб қиз экан. Менинг зор қолгур вазириمنى ҳам ҳаваси келгандек унга. Улфатбегим ҳали сўзини тамомламаган ҳам эдикки, Моҳлар ойимни титроқ боса бошлади. Майин эсаётган шабада худди унинг қалбига игна санчаётгандек бутун

аъзойи баданини ларзага келтирди. Унинг кўз ўнги қоронғилашди.

— Гапираверинг, айтаверинг,— деди у Улфатбегимга қараб сўниқ овоз билан. Улфатбегим яна сўзида давом этди:

— Уша Дилшод номли қиз хоннинг олдига олиб килган экан, ўн олти-ўн етти ёшлар чамаси, ерга қараб титраб турган бу қизни хон қўлидан ушлаб хонтахта олдига олиб келибди. Хон бу қизнинг шоиралигидан ҳам бохабар экан. Унинг Уратепадан Қўқонга келгунга қадар йўл йўлакай шеър ўқиб, йиғлаб келганини ясовуллар хонга етказганлар. Ниҳоятда гўзал, Шаҳристон оҳусидек бу қизни хон хуш кўриб қолибди. У хонтахта устида турган анордан биттасини олиб: «Сени шоира қиз дейдилар, ушбу анорга не деюрсан?»— деб савол қилибди унга. Ё товба, аяжон, аёлларнинг қисмати бир бўлгани учун уларнинг ўю хаёллари ҳам бирми? Уша Барно қиз худди Жаҳон отин Увайсий опамларнинг анор ҳақидаги «Ул на гумбаздур эшиги, туйнигидин йўқ нишон» деб бошланган чистонидан хабардор одамдай жавоб берибди.

— Нима дебди?— деди қизиқиб Моҳлар ойим.

— Ҳалиги қиз қўрқмай-нетмай ўз забонида анор ҳақида шундай байт ўқибди:

Дар ин дун гумбази афлок дидам.
Дарунаш пур ҳама ғамнок дидам.
Барўшон аз ҳарири парда доранд,
Ба дил хун дидаҳо намнок дидам.
Зи теги золими ҳукми Умархон
Дили ҳар нозанинро чок дидам.

Моҳлар ойим бир оз ўйланиб қолди ва бу бечора қиз хоннинг ғазабига учраб албатта қатл этилган бўлса керак, деб ўйлади. Улфатбегим худди Моҳлар ойимнинг кўнглидагини илиб олгандек:

— Хон ўша заҳотиёқ хос одамларини чақириб: «Бу гесубурида қизни олиб чиқиб зиндонбанд қилинглар!»— деб фармон берибди. Эшитишимча, бу шоира ҳозир Қўқонда яшар эмиш. Уни ўшанда тожик бир зиндонбон йўлини қилиб саройдан эсон-омон чиқариб юборганмиш. Моҳлар ойим чуқур бир хўрсиниб нафас олди ва:

— Ўлдиришмабди, ҳайрият.— деди,— Бир вақти билан ўша бечора шоира қизни топармиз, албатта. Жасоратингга балли, Дилшод!

Моҳлар ойим кечқурун Умархон олдида ўзини ҳеч нарсадан хабарсиздек тутишга ҳаракат қилди ва у билан ортиқча узоқ суҳбатлашмай хомуш ётоққа кириб

кетди. Моҳлар уйга назар ташлади. Кўзни қамаштирувчи қип-қизил гиламлар, атлас-адрас кўрпачалар, ҳатто бувижониси ўз қўли билан тикиб берган гулдор, ажойиб зарбоф палак-чойшаблар ҳам унга нурсиздек туюлди.

У хаёлан Умархонга мурожаат қила бошлади: «Баланд мартабани хоҳлаган шоҳлар кўнглини соф қилиши керак. Гавҳар тиниқлигидан шоҳлар тожидан ўрин олган, дейишади. Сендан ўзгани ёд этмайин деб аҳд қилган эдинг! Эндичи? Ўзгани ёр айлаб, сен аҳди ёлғон, кўнглимни доғ қилдинг. Билмадим, сенга вафо қилишда қандай нуқсоним бўлди, сени бу даражада ситамкор, бевафо деб ўйламас эдим». У хонтахта ёнига келиб тиз чўқар экан, кўзидан оққан ёш томчилари қаламдан олдин қоғозга йўл тутдилар:

Жаҳон маккора золи бевафодур,
Вафо бирла кўнгулни қилмади шод .

Узоқ ўйга толиб қолган Моҳлар ойим ўзига-ўзи тасалли беришга уриниб кўрди: «Агар оқил бўлсанг замон аҳлидан вафо бўйини ахтарма, чунки бу саодат иксири камдан-кам топилур. Аммо ишонч билан айтаманки, Нодиранинг кўнглида вафо ва садоқат расмидан бошқа нарса бўлмайди. Муҳаббат иқлимида хиёнат нега? Ё раббий, меҳр-муҳаббат нурлари риштасини кўнгиллар юзидан четга ўгирма, сенсиз ҳаётдан нима фойда?!» Қоғоз устига қуйма сатрлар туша бошлади:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт!
Куюб олам элига, эй Нодира,
Муҳаббат шевасини ошкор эт!

Ҳа, муҳаббат ва садоқат бу ҳаёт кўрки, инсон кўрки. Нодира хонтахта устида тебраниб ёниб, томчилаб эриб тушаётган шамга нигоҳ ташлади: «Мен бир ўзимни ўйлаётганим йўқ, замонанинг муштипар аёлларининг аҳволига, уларнинг хўрланишига шамдек куйиб ёнаман. Жафоларнингга бир умр вафо кўрсатишдан бошқа иш қилмадик, эй тошкўнгил, бизни яна қандай имтиҳон қиласан?— Моҳларнинг хаёлот парвози муҳаббат оинасида акс этди,— Ғам, ситам ва доғ — о муҳаббат, сенинг даврингда ҳосил қилган давлатим шулар бўлди. Қачонгача хор-зорлик тупроғини бошимизга сочасан. Хоҳ зулму ситам кўрсат, хоҳ иноят қил, Нодира муҳаббат фармонида қул бўлиб қолаверади. Эй Нодира, вафо ва садоқат ҳаётинг шиори бўлсин, бевафолар меҳрини тарк айла!

Ёр улдурки сенга ғам кунларида бўлса ёр,
Улки меҳнат кунларида ёр эмасдур, ёр эмас!»

Ҳа, ёр эмас! У ҳозирги шубҳали хаёллар ичида ёлғиз тангрига суянади, хонга инсоф тилайди. Ҳар ишда адолатга умид қилади. Зотан, ҳаётда яхшилик қилган киши яхшилик кўради. Садоқат кўрсатган одам садоқат кўради. Бунинг зидди бўлган хиёнат... Яратган шундан сақласин!

БЕВАҚТ УЛИМ

Вақтлар ўтиши билан Моҳлар ойимнинг фароғатидан кўра серташвиш кунлари оша борди. Шу орада унинг мураббийси, унга ёшликдан ҳам одабийликни, ҳам билим, ҳамда шоирликни сингдириб келган азизу мўътабар кишиси Ситорабувиининг вафот этганлиги хабари келди. Моҳларга бу мудҳиш хабар жуда қаттиқ таъсир қилди. Унинг шафқатсиз замона аламлари билан дардга тўлган юраги Андижонда таъзия либосидаги ота-онасини кўргач, янада алангаланиб кетди. Унинг бувисига бағишлаб ўқиган марсиялари йиғи аралаш еру осмонни қоплади. У ўзи шу яқин орада Андижонга бориб жуда мукчайиб қолган бувисини кўриш, унинг ширин-ширин маслаҳатомуз сўзларини тинглаб юрагини ёзиб келиш ниятида юрган эди. Афсус, энди кимга ҳам айтар эди бу куюк юрак сирларини. Онасининг усиз ҳам тўкилаётган кўз ёшлари ва отасининг ғазабидан қўрқади. У ўз аҳволини энди ўзидан бошқа одамга шикоят қила олмайди. Унинг доимий сирдоши қоғоз ва қалам. Ҳали бувисининг йигирмасига ҳам етмай Моҳлар ойимни Умархон қўярда-қўймай чақиртириб олди.

Кунларнинг бирида Моҳлар қўрқинчли бир туш кўриб уйғонди. У тонг ёришиши билан хомуш боққа чиқди, эндигина очилиб, кўкрак кераётган гулгунчаларга хазин назар ташлади. Гўё қаттиқ шамол туриб, қаршисидаги гулларни тўзитиб юбораётгандек бўлди. «Қизиқ,— деди ўзича,— аёлларнинг тақдири ҳам шу гулларнинг тақдирига ўхшайди».

Моҳлар ойимнинг боғда шийпон деворига суяниб хаёл суриб турганини кўрган шоҳ: «Яна бирор шарпани сезиб қолмаганмикин? Нега шунча хомуш»,— деб кўнглидан ўтказди ва хушомадгўйлик юзасидан у томон қадам қўйди. Шабнамда эндигина очилиб келаётган гул гунчаларининг хушбўй ҳидига мафтун хон шу гуллардан чиройли гулдаста ясаб, Моҳларни юпатиш учун

унинг ёнига келди ва тетиклаштирмоқчи бўлди. Гулдастани унга узатар экан:

Эй Моҳ, не бобдин гамисиз?
Ташвиш била тангдил надинсиз?
Лаълингиз эрур баҳори асрор,
Ҳандонлик эрур анга сазовор, —

деди. Моҳларнинг дардлари яна ҳам алангаланиб кетди. Ҳали қуёш нуридан баҳра олиб очилиб етмаган ғунчаларга ачиниш билан қаради:

— Шоҳим, қўлингизнинг зийнати учун булбулнинг дилига озор бериб, гул шохини шикасталаб гулдаста келтирдингизми? — деди киноя билан.

— Йўқ Моҳим, ундай эмас, — деди аста унга тикилиб, — бу гуллар ўзаро бир-бирлари билан гўзалликни даъво қилиб лоф уришаётган эдилар, мен уларни гўзаллик Нодирасининг қўлига таслим этиб келдим:

Кимдур ул боғ ичра арзи қадду рухсор айлаган,
Ут уриб гул хирманга саврдин ор айлаган,
Лаблари гуфтор ила гул ғунчасин хор айлаган,
Оразин рангин қилиб, ошинқларин зор айлаган,
Ханжари мижгон ила кўксумин афгор айлаган.

Бир оз жимликдан сўнг:

— Бугун мен — деди Моҳлар хазин овоз билан, — жуда қўрқинчли бир туш кўрибман. Тушимда сизнинг Туғдор номли қўлингиз қиличсини яланғочлаб ўнг қўлимни чўртта чопиб ташлаган эмиш. Жон азобида ерда сакраб юрган қўлимни олиб ўз жойинга ёпиштиришга уринармишман. Ҳамма ёққа қип-қизил қон сачраган эди. Хон ўйланиб қолди:

— Ажабо, — деди у, — меннинг тушимда ҳам Норқул номли иккинчи қўлим пахсадек оғир катта панжаси билан гарданим аралаш бошимга шундай туширдик, ҳозир ҳам ўшанинг зарбидан миям зирқираб турибди.

Хон бу хавфли тушларнинг фикрини даф қилиш учун дарҳол хазиначини чақириб мазорларга назру ниёз қилишларини буюрди. Сўнг саройга донғи кетган таъбиркор ромчиларни йиғди. Улар хонни ҳам, Моҳлар ойимни ҳам овунтирадиган гапларини ўйлаб топишга ҳаракат қилдилар. Вазир, уламо ва амирлар ҳам бунга аралашдилар. Улар:

— Сиз ҳарбий юришлар ва мамлакат можароларидан жуда ҳам хориган кўринасиз, бир яхши дам олишингиз керак, — дедилар. Ҳаққули мингбоши, Исмабний қушбегилар ҳам бу фикрни қувватлашиб, хонни Наманганининг Олмосу Панғозисига бориб ов қилиб дам

олиб келишига маслаҳат бердилар. Бу гаплар Моҳлар ойимга ҳам маъқул тушди. Хон агар саройда турса худди ўша қуллар келиб унга тиг тортаётгандек туюлар эди.

Умархон ўзи билан бирга Моҳлар ойимни ҳам олиб кетмоқчи бўлди, лекин Моҳлар сафарга чиқишга қўрқарди, худди йўлда бирор воқеа юз берадигандек туюларди, унга. Хон ўз атрофида жуда кўп амалдорлар билан йўлга чиқди. Қўқондан тикка Сирдарё ёқасига бориб, йўл бўйи ов қилишиб Чустнинг Олмосига кириб борадиган бўлдилар.

Чуст қадимдан ўзининг қўли гул косиблари билан ном таратган шаҳар. Олмос қишлоғи Чустнинг юқорисиди, шарқироқ сувлар ва кўм-кўк дарахтлардан иборат бир манзил жой. Наманганда энг хушхаво манзил ҳақида гап кетса, албатта, шу Олмосни эслашади. Олмоснинг фақат табиатигина эмас, қизлари ҳам ниҳоятда гўзал бўлади, деган нақллар юради.

Умархоннинг кўнглини олиш учун Наманган ва унинг атрофидаги шаҳар беклари эртаю кеч олиб югурадилар. Улар ўзаро кенгашиб Олмосдаги Ғозихонтўранинг ўн яшар қизи — Ойпошони хонга тортиқ қилдилар. Аммо хоннинг бош оғриғи кун сайин зўрайиб борарди. Унинг бошига қалин кулоҳ телпак ҳам кийдириб кўрдилар, лекин бу тadbирлар фойда бермади. Ниҳоят, Қўқонга қайтмоқчи бўлдилар. Йўлга чиқиш олдида хон унга тортиқ қилинган қизни уламоларидан Бозорқули меҳтарга топшириб, уни Исфара мавзендаги қариндошуруғлар тарбиясида вояга етказишни буюрди. «Кейинчалик бир келиб бутун Олмосга катта тўй-томоша қилиб берармиз», — деб ваъда қилди. Хон сўзлар эдию, лекин кўнглига қил ҳам сиғмасди. Йўлда ўзининг ҳолати ниҳоятда оғирлигини сезган хон отида уламо ва қушбегилар ўртасида кетишга қарор қилди. Дарё бўйига яқинлашганда Умархоннинг аҳволи жуда оғирлашиб, ҳушидан кетиб йиқилди. Уни дарҳол Чодак дарвозасидаги Ражаб девонбегининг уйига олиб киришди. Хон унга бу уйни маҳкама ишларини яхши бажарганлиги учун инъом этган эди. Хоннинг вазиятини Моҳлар ойимга хабар қилиш ва табиб чақиртириб келиш учун Қўқонга чопар жўнатдилар. Чопар Данғарага етиб келаркелмас, унинг орқасидан яна чопар келди ва Умархоннинг вафот этганлигини хабар қилди. Моҳлар ойим уни кутиб турган бу фожиалардан батамом беҳабар эди.

Умархон дафн қилинганининг учинчи тонги. Моҳлар ойим мотамга чўмган саройдан жуда эрта ташқари чиқ-

ди. Унинг кўз олдида дам-бадам кечагина ансобус дарахти ва филнинг суягидан ясалган, зарварлар билан ўралиб тобутга солинган султон гавдаланар эди. Моҳлар ойимнинг ёнида Увайсий, Улфатбегим ва яна аллақанча хос хотинлар ҳам йиғи билан турардилар. Тонг қоронғусида аравада Қўқоннинг катта қабристонига йўл олдилар. Эски шаҳарнинг кунчиқар томонида катта мавзегга чўзилган бу қабристоннинг Катта Чорсудаги мадраса томонидан кириладиган йўлидан ташқари, унга тўрт томондан кичик ва тор кўчалар орқали ҳам борилади. Айлана баланд тераклар билан ўралган бу қабристонда қанчадан-қанча шоирлар, фозиллар, санъат аҳллари ҳам ётардилар. Хоннинг жасадини кейинча қабр атрофини деворлар билан ўраб дахма қилиш мақсадида йўлга яқин ерга қўйган эдилар. Дафн кунидан буён бу ердан шайхлар, уламолар аримайди. Кечаси билан ёниб турган шамлар тонг нурида аста-секин хиралашиб, сўна бошлаган. Моҳлар ойим хоннинг қабрини узоқдан таниди ва йиғлаб бораётган аёллар даврасидан илгарини чиқиб пинҳоний чуқур бир фарёд билан унга томон ташланди:

Нигоримдин айирдинг, эй ажал, фарёд, дастингдин,
Ажаб эрмас гар этсам дам-бадам юз дод, дастингдин,
Кй бўлди сабру тоқат хирмани барбод, дастингдин,
Улусни хонумони бўлмади обод, дастингдин,
Паришонқол эрурман, хотирим ношод, дастингдин,
Қилурман, эй сипеҳри бемурувват, дод, дастингдин,
Асири хокдур ул сарви ҳуризод, дастингдин.

Моҳлар ойим ёнида йиғлаб турган Увайсий:

— Жудоник андухига сабрдан бошқа тadbир бўлмайди, маликам,— деб унга таскин беришга уринар эди.

Моҳлар ойим бир неча кунгача хоннинг маросимлари билан банд бўлди. Аммо у хон вафоти муносабати билан фақат салтанатдагина эмас, бутун хонликка тобе ўлкаларда ҳам юз беражак инзолар, фишқ-фужурлар, ҳатто қон тўкишлардан тамоман беҳабар эди. Моҳлар ойимнинг атрофига тўпланганлар дафъа-дафъа унга сабр матонат, сиҳат-саломатлик тилаб, ворис Муҳаммад Алихонни олқишлар эдилар. Уни худди отаси Умархон каби муборак тахт устида ўлтиришни ният қилиб фотиҳа берганлар ҳам кўп бўлди.

Умархон вафотидан кейин қисқа бир муддатда тахт ва ворислик атрофидаги миш-мишлар кучайиб борди. Шу орада хоннинг синглиси, шайхулисломнинг завжаси Ойчучук ойим ҳам улгуржи мерос даъвосида бўлди. У: «Тахт Олимхон акамдан Умарбек акамга қолган эди.

Таомул бўйича энди унга ворис мен бўлишим керак»,— деб туриб олди. Ойчучук ойимни ҳам йўлга солувчилар бор эди. Улар бу ворисга Норбўтабийнинг опаси Кенасас бегим ҳам ўттиз йил ҳукм сурган, тахт мусулмон ва муслималар учун тенгдир, деб уқтирдилар. Ойчучук ойим ўзининг уринишлари беҳудалиги ва тахтга Умархоннинг катта ўғли Муҳаммад Алихоннинг ўтириши аниқлигига кўзи етди, энди ўз номидан хонлик тахтига ўғлини тавсия қила бошлади. Лекин саройнинг катта-кичик уламолари бунга йўл бермадилар.

Хон вафотининг йигирманчи куни 1822 йили Муҳаммад Алихонни расмий хонлик мартабасига кўтардилар. Бу вақтда ўн тўрт ёшларида бўлган ёш хонни сарой беглари ва амирлари ўз ҳимояларига олдилар.

Фироқ аламлари ичида Моҳлар ойим шоҳнинг вафотини турли сабабларга йўйди. Бир томондан, хоннинг тахтга даъвогар авлодларини айбли деб билди. Яна бир томондан, хонлик ҳаётини таҳликага солиб келган халқнинг ҳуружлари ҳам унинг умрини қисқартирди, деб надомат чекди. Хоннинг атроф шаҳарларга юришлари ва вайронагарчилик урушларини ҳам ўртага қўйди. Кўзи ўпгида ўша шаҳар, қишлоқлар ҳамда у ерда яшовчи одамлар ҳам жуда хунук кўрингандек бўлди. «Эл қилаётган гуноҳини ўзидан деб билмайди. Худо олдида товба қилмайди. Хонлардан қасос олмоқчи бўлишадди. Бу ахир ношукурлик-ку! Товба, мен қандай ножўя хаёлларга бораётирман. Мен худонинг иродаси билан жон таслим қилган шоҳнинг вафоти деб изтироб устида энг пок, донишманд ҳисобланган мўъжизакор касб ва ҳунар эгалари, дашту саҳроларни сабззор қилган элу юрт ҳақида шундай ножўя хаёлларга бордим. Раббим, ўзинг гуноҳимни кечир! Утканларни раҳматингга ол! Амал эгаларига шафқат ато қил! Улусга осойишталик бер, менинг ниятим шулдир»,— деди ва болалари шаънига ёзган шукрона мухаммасини ўқиди:

Еримдин икки гавҳар қолди кўнгул сурури,
 Давлатни обрўин, иқболни зуҳури,
 Хушдур кўнгул алардин, жондур алар сабури,
 Икки ҳужаста фарзанд, икки кўзумни нури,
 Бордур кўнгул сурури ҳар қайсининг лиқоси.

Ул шаҳриёри даврон қилди видон олам,
 Ким қилди тахту тожин фарзандига мусаллам,
 Ойини адл тузди инсоф бирла ул ҳам,
 Шукри худойи олам, субҳу масо дамо-дам,
 Ким шоҳдур мукаррам соҳибқирон болоси.

САЛТАНАТДА АDOBAT

Муҳаммад Алихон ҳали тахтга ўтириб улгурмасдан унинг пинжигга кириб, қулоғига шивирловчи риекорлар кўпайиб кетди. Янги хоннинг қўли билан улар ўзларининг кўнглидаги қора ниятларини амалга ошириш ишига жон-жаҳдлари билан киришиб, Умархонга илгаридан яқин бўлиб келганларни ёш хонга душман қилиб кўрсатишга уриндилар. Яна ўқтин-ўқтин қон тўкишлар бошланди. Саройдаги баланд-паст гаплар узоқ шаҳарларга ҳам тарқалиб, улар баъзан Моҳлар ойимни ҳам ташвишга сола бошлади. Ҳаётда ёнма-ён бўлган кишисини йўқотиб, изтироб ичида юрган Моҳлар ойимни бундай фиқоқу фужурлар мотамзадалик гирдобидан чиқиб, ҳокимият ишлари билан шуғулланиш, ўғлини тўғри йўлга солиш чораларини кўришга мажбур этди. У узун кечалар ўйлаб-ўйлаб баъзан бир қарорга келолмасди. Шундай пайтларда Увайсий унинг ҳамроҳи эди.

— Ана энди тахт атрофидаги фусункорликларни кўринг,— дерди у Увайсийга мурожаат қилиб,— худди саройга ўт тушиб ёниб кетаётгандек. Яхши одамлар тарқалиб, ёмонлар кўпаймоқда. Хоннинг пинжигга кириб уни ўз раъйича ишга солувчилар акани укага хунхор душманга айлантирмоқдалар...

— Билишимча,— деб сўзга аралашди Увайсий,— ўғлингиз ҳокимият ишларини ифвогар Ҳаққули мингбоши қўлига топшириб қўйган эмиш. Султонимиз давридаги аслзодаларни давлат ишларидан четлатиш ва қувғин қилишда ҳам унинг қўли борга ўхшайди. Тунов кун хон ўз яқинларидан бир кишини Маъсумхон ҳузурига юбориб: «...Сизлар Олимхон ва Умархон даврида Маккага сафар қила олмаган экансизлар. Энди сизларнинг бу эзгу орзуларингиз амалга ошди. Хонимиз Муҳаммад Алихон жаноблари сизларни бу сафарга отлаишларингизга рухсат этди»,— дебди. Моҳлар ойимнинг фиғони яна ошиб кетди.

— Шу боисдан Тўрақўрғонга сипоҳи юбориб Ҳакимхонни ҳам Кўқонга олдириб келган экан-да!

— Ҳа,— деди, Увайсий,— Ҳакимхоннинг ўрнига Эрназар девонбеги Тўрақўрғонга ҳоким қилиб тайинланди. Ҳакимхон ҳеч қандай қаршиллик кўрсатмасдан маҳкамага келган бўлса-да, уни Навбаҳор мулкига элтиб ҳибс қилиб қўйган эмишлар.

— Бу қандай одобсизлик,— деб нола чекди Моҳлар ойим,— ўзи билан бирга ўсиб катта бўлган ака ўрнидаги билимдон бир дўстини шундай қора кунга солиб

қўйиш инсофданми? Моҳлар ойим ўйланиб қолди. Уни хоннинг газабидан қутқариб қолиш учун саройдан тезда эсон-омон чиқариб юбориш чорасини кўришимиз лозим,— деди Увайсийга. Увайсий Моҳлар ойимни юпатмоқчи бўлди:

— Ўғлингиз хон жаноблари ҳали ёш, шу боисдан унинг ҳар қадамда қоқилиши муқаррар. Унга, албатта, сизнинг мураббийлигингиз даркор. Ҳозир,— деб сўзида давом этти у,— дарвоза ёнидаги сайхонликда атрофида бир тўда беклар билан Муҳаммад Алихонга кўзим тушди. Уртада хўроз уриштириш ўйини. Хон жаноблари шу бачкана ўйинини қичқира-қичқира ҳузур қилиб томоша қилмоқда. Моҳлар ойим устидан челақлаб совуқ сув қуйгандек сесканиб кетди:

— Ҳали кечалари ҳамманинг уйқусини бузган нонгара ўйинининг камига буниси ҳам бормиди?— деб фифон чекди. Моҳлар ойим энди ҳокимият ишларини ўзи яқинда назорат қилиб туриши ва ёш ўғлига ёрдам бериши кераклигига шубҳа қилмади.

Бир оқшом Моҳлар ойим шайхулислом ва сарой бекларини дастурхон атрофига таклиф қилди. Даврада Сайид Ҳозихон, Сайидқул девонбеги, лашкарбоши Муҳаммад Шариф, Гадейбой мингбошилар ҳам ҳозир бўлди. Катта айвонда курсидан жой олган Моҳлар ойим ўз муддаосини баён эта бошлади:

— Мен аёл бошим билан сизнинг суҳбатларингизга аралашинишнинг бир андишаси бор. Сўзимда ноқислик бўлса авф этгайсизлар. Ота-боболар удуми шукк, инсон дунёга яхши ниятлар билан улусга фойдали ишларни қилиш, гўзал сифатлари билан яхши ном қолдириш учун келади. Алишер Навоий ҳазратлари ҳам:

Одами эрсанг, демагил одами,
Ошиким, йўқ халқ гамидин гами,

деб ёзганлар. Атрофдан: «Боракалло, боракалло»,— деган овозлар эшитилди.

— Ҳоким мамлакат низоми ва халқ эҳтиёжларини тадбир ва адолат расмида камолни ақл ва дониш билан олиб бориши лозим,— деб сўзида давом этти Моҳлар ойим,— Ёлғиз одам ҳар қандай тахтни ҳам тебратнишдан ожиздир. Мана, ёш амирни ота ўрнида тахтда кўриб турибсиз. Унинг қадами хайрли бўлсин, шафқат ва марҳамат унинг қалбидан абадул-абад жой олсин! Шу шафқат ва марҳамат биносининг хавф-хатардан халос бўлиши учун сиз улуғлар ҳам ақл ва мурувватингиз билан посбонсизлар. Донолар бор ерда жаҳолат но-

пайдодир. Сизлардан умид шул. Ёш хонга эса насихатим ҳам, оналик талабим ҳам шул. Доно ҳар ерда иззат-икром топади. Нодонлар азиз бўлган ҳар гўшада лаънатлар ёғилғай:

Доно бар ҳар диёр азизу мукаррам аст,
Лаънат бор он диёр, ки подон бувад азиз!

Суҳбатда ҳозир бўлганлар Моҳлар ойимнинг сўзларини сукут билан маъқуллашар эди. Моҳлар ойим юзини беркитиб турган парда остидан тўрда ёш болаларга ўхшаб қўлида ниманидир отиб ўйнаб ўтирган ўғлига кўзи тушди. У бугунги суҳбатни кўнглига қаттиқ олмасмикин? Беклар, шайхулисломлар олдида менга аёл бошингиз билан ўгит бермоқчи белдингизми, деб койинмасмикин? Шу хаёллар билан у аранг ётоғига етиб олди.

Нодира хонни адолатпарвар бўлишини орзу қиларди. Шунинг учун у хон билан бўлган ҳар бир суҳбатда улуснинг ҳожатини раво қилиш, раийятпарвар бўлиш борасида сўз юритар эди. У баъзан хоннинг хайрли ишларидан қониқиш пайдо қилган пайтларида унга ҳазрати Навоийнинг адолат ҳақидаги байтларини қайта-қайта такрорлар эди:

Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,
Хуш ул кишиким адл сифоти бўлмиш,
Ҳам мулк билан адл жиҳоти бўлмиш,
Ҳам адл била мулк саботи бўлмиш.

— Ахир,— дер эди у ўғлига мурожаат қилиб,— Навоий ҳазратлари адолат улус учун, ҳаёт учун, мамлакат учун катта зарурият экаплигини талқин этган-ку!

Ҳозир ҳам бир ўзи чуқур хаёлга берилар экан:

Мен ҳам эҳсон ила эл хотирин шод қилай,
Мулк вайроналарин адл ила обод қилай. —

дерди қатъият билан у.

Моҳлар ойим бугун тетик кайфият билан уйғонди. Табиати ҳам равшан. Узини қора либосларга сифмаётгандек ҳис қилди: «Ҳамишалик мотам нега керак кишига? Уша ҳамёстиғим ҳам мени донмо ғам-алам билан яшасин, деб кетмагандир, ахир. У бевақт оламдан ўтди. Мен энди қолган умримни ҳазон қилсам, ношукурлик бўлмайдим?— у ўйлади— Шоҳим даврида бир томони Қўқон, бир томони Тошканду Андижонгача яхшигина ободончилик ишлари бошланган эди. Шуаро йиғинларида бедилхонлик, фузулийхонлик анжуманлари барпо бўлаётган эди. Шуларнинг ҳаммаси шунчалар тез барбод бўлсинми? Йўқ, саройдаги бекларнинг ав-

зойи ўзимга маълум. Яхшилар билан қўшилиб иш тутсин ўғлим. Мен унга ўзим муршид бўлай. Ёшлигида яхши китоблар ўқиб, шеърлар машқ қилиб юрган Муҳаммад Алихонни бундай куйга ташлаб қўйсам, эл олида ўзим иснодга қолурман».

Ҳар кун эрта билан Моҳлар ойим ҳузурига саломга кирадиган хон ҳали ўз уйида экан, остонада турган волидасига кўзи тушди. Хондан олдин унинг завжаси Норбиби Моҳлар ойимнинг истиқболига югуриб борди. Таъзим билан бошини қуйи эгиб, унга салом берди. Хон ҳам онасининг бугунги ташрифидан мамнун бўлганлигини яшира олмади. Моҳлар ойим у томон интилаётган невараси Муҳаммад Амнини кўриши билан бутун ғамларини унутгандай бўлди. Норасида гўдакни меҳр билан бағрига босиб суюб-суюб эркалади. Шу кундан бошлаб эртаю кеч Муҳаммад Алихон ёнига кириб, унинг кундалик ишларидан хабардор бўлиб, ора-сира ўз таклифларини айтиб турди. Моҳлар ойим неварасини баҳона қилиб, уни эркалаганда ўғлига ҳам яхшилик, одамийлик фазилатлари ҳақида насихатлар қилар эди: «Баланд мартабани исташ кишини оёғоти қилади, камтаринлик эса, бир улуғ ном бўлгани учун диллардан мангу жой олади»,— дерди у. Моҳлар ойим бу гапларнинг маънига ўғлининг ақли етиб боришини сидқидилдан истарди. Ҳар бир гапини авайлаб айтишга интилган она баъзан сўзларим нохуш бўлиб тушдимикан, деб ўғлини зимдан кузатарди. Она кўнгли бир тўлиб, бир тўлмай кунлар, ойлар ўтарди. Бу орада Моҳларнинг дардларини янгилаб хоннинг кетма-кет маросимлари давом этарди. Унинг қалбида фиғон ва дардлари палак ёзиб қоғозпоралар тўлиб борарди:

Фиғонким, гардини даврон айирди шахсуворимдин,
Ғамим кўп, эй кўнгул сен беҳабарсан ҳоли зоримдин.
Қизил қондур сиришким, заъфарондур чехраи зардим,
Мени ким кўрса фарқ этмас ҳазон бирла баҳоримдин.
Ғаҳи йиртиб яқо, гоҳ қон ютуб, гоҳи фиғон эттим,
Нелар ўтди бу оқшом, Нодира, жони фиғоримдин.

МАЪРИФАТ ЧОРРАҲАЛАРИ

Кун кунгира бўлиб узоқларга яширинмоқда. Моҳлар ойимни хаёл ўз гирдобига қаттиқ тортиб олган. Бечора она, ҳали ёш ўғлини улғайган сари ўз ақлини топиб, адл билан иш тутар, деб умид қилар эди. Афсуски, она ўйлаганича бўлиб чиқмади. Кейинги вақтларда у бебош амалдорлар, фитначи шайхларнинг сўзига кириб, васвос ишларга муккасидан кетди. У волидасининг мам-

лакати обод, фуқаро кўнглини шод этиш ҳақидаги маслаҳатларига ҳам қулоқ солмай қўйди. Моҳлар ойимнинг раъйи билан қаздирила бошлаган Хонариқ ариғи ҳам ниҳоясига етмай қолди. Чорсу гузариди бино қилинаётган мадраса қурилиши суст бормоқда. Чор атрофдаги боғ-роғлар, экинзорлар сув танқислигидан мадордан тойиб кетмоқда. Айғоқчи миршаблар, қишлоқ бойлари тоғ ва сойлардан оқиб келаётган сувларни ўзларига буриб деҳқонларга бермай қўйдилар. Иш шундай давом этаверса албатта хонлик ҳалокатга учраши муқаррарлигини кўз олдига келтирган Моҳлар ойим шу кундан бошлаб мамлакатга онд ҳамма тadbирларни расман бўлмаса ҳам ўз қўлига олишга қатъий қарор қилди. Унинг нигоҳи ҳаётнинг ҳамма баланд-пастлари, элнинг қалбида дард бўлиб келаётган жароҳатларни қамраб олишдан ожиз эди, албатта. Моҳлар ойим дарҳол ўз яқинларини «Чаҳор чаман» боғига чақириб, маслаҳат кўрди:

— Шу пайтгача қилинган ишларнинг ҳаммаси хайрли тadbирлардир. Энди хонлигимизнинг куч ва маблағларини янада олижаноб мақсадларга, хусусан, эл-юрт эҳтиёжларига кўпроқ харажат қилиш бобига қаратайлик. Сиздек жонкуяр яқинларим ёнимда экансиз, Фарғона мулкни янада обод қилиб янги мадраса, масжид, мактаблар бино эттирайлик. Бозор-расталарни тартибга солиб кенгайтирайлик. Ҳунармандчилик ишлари ривож топса, баҳоли қудрат ариқлар қаздириб экин-тикинга ривож берсак айни муддао бўлурди. Савдогарлар учун катта йўл устига янги карвонсаройлар, шаҳар ва атроф аҳолилари учун одамлар гавжумроқ жойга ҳаммом, чойхоналар, етим-есир ва мусофирлар учун бошпаналар қуриш лозимдир.

— Сиз бизнинг Нодираи давронимизсиз,— деб сўз бошлади Хотиф,— мана султонимиз вафотидан кейин камоли ақлу ҳушёрлигингиз билан «Даҳмон шоҳон» бино қилдирдингиз, қабристон ёнига катта мадраса ва масжид қурдирдингиз. Бу мадрасада ўқиётган талабалар сизнинг ҳаққингизга дуо қилиб, илм олмоқдалар. Айниқса, ўша ерда тез-тез дошқозонлар осдириб, бевабечораларни кўнглини олиб турасиз. Жума намоз кунлари масжид йўлакларни атрофига келиб тўпланган қўлоғи майиб, кўзи ожизларга кийим-кечаклар тортиқ қиласиз. Бундан Қўқон аҳли ниҳоятда мамнундирлар.

— Шу вақтгача қилинган бу ишларнинг ҳаммаси хайр ва саҳоват деб тушунгайсиз,— деб яна сўзида давом этди Моҳлар ойим,— Энди менимча Қўқонга Фар-

ғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва Самарқанд каби шаҳарлардан шоирлар, фузалолар, хаттотлар, наққош усталарни чақиртирайлик. Бинокорларни таклиф этиб, янги қуриладиган мадрасалар қошида китобхоналар ташкил қилайлик. Хаттотликни ривожлантириб китоблар, девонларни кўчириш, уларга зеб бериш учун ёқут-қалам котиблар, Мирали ва Маҳмуд рақам роқимлар, Моний ва Беҳзод каби хислатли рассом, наққош ва халқорларни жам қилсак, дейман.

— Шу жамоадан,— деб сўзга аралашди Мушриф,— Домла Муҳаммад Ннэз ўз замонасининг яғонасидур. Бу ҳунарманд Беҳзод фазилатли наққошнинг овозаси Туркистондан то Румгача кетган.

— Шунингдек, Моҳлар ойнм мадрасасида таҳсил кўраётган ҳуснихатда санъаткор самарқандлик Мулла Ҳожи Муҳаммад котибни ҳам шу ишга жалб қилиш керак,— деди яна бир фозил.

Бу сўзларни завқланиб эшитиб ўтирган Моҳлар ойнм:

— Зудлик билан иш бошлаб юбориш ва бунга саройдаги ҳунар соҳибаларини ҳам даъват этиш лозим,— деган хоҳиш билдирди ва хазинадаги олтин, кумуш пулларни шундай олий мақсадлар учун сарфлаш кераклигини кўнглидан ўтказди.

Тез вақт ичида салтанатда шундай адолат куртаклари барг ёза бошладик, шоир фузалолар Моҳлар ойнм ақлу фаросатига тасаннолар ўқидилар ва унинг бу каби ташаббускорлигини ёзиб қолдиришни лозим топдилар. Кўпдан буён Моҳлар ойнмнинг олижаноб фазилатларини кузатиб бораётган шоир Нодир унга бағишлаб ёзаётган «Ҳафт гулшан» дафтарига қуйидаги сатрларни қўшиб қўйишни лозим топди:

Анингдек келмагай даҳр ичра Ойим,
Анинг кўнгли саҳоват ичра дойим,
Сўрубон келтуриб аҳл фазойил,
Йиғибон даргоҳида ҳар қабойил.
Йиғибон ҳар тарафдин неча хотун,
Бариси фазлу дониш ичра отун.

Моҳлар ойнмнинг «Чаҳорбоғ»даги саъй-кўшишларининг гувоҳи бўлган Хотиф ҳам шундай сатрларни чизди:

Йиғибон бир неча соҳибфан жувонмард,
Ҳунар бобида эрди ҳар бири фард.
Бири нозикнавису зар қаламдур,
Бири тасвир илмида аламдур.
Неча соҳибҳунарким эрди ҳамдам,
Бор эрди ҳар бири машҳури олам.

Моҳлар ойим мадрасадаги толиби илмларнинг ўқишлари билан ҳам қизиқар эди. Бир кун у Жаҳон отин Увайсий билан эркаклар либосини кийиб қош қорайганда Катта Чорсудаги мадраса аҳлини бориб кўздан кечирмоқчи бўлдилар.

— Шу бугун бир мухтасиб бўлайлик,— деди у Увайсийга ҳазил аралаш,— эсингиздами, Навоий замонида Меҳри исмли шоира яшаган, у ҳам бизга ўхшаб бир кун мадрасаларни тамошо қилмоқчи бўлган. У шеърларидан бирида: «Мен бир кеча мадрасага бордим. Унинг ҳужраларида қорилик қилиб ўтирганларнинг ҳаммаси масту аласт ётган эканлар. Мен ғазаб билан эшикни шартта ёпиб, орқамга қайтдим»,— деб ёзган эди. Юринг, биз ҳам қаландар жандасини кийиб, мадраса ҳужраларини бир кўриб келайлик, қани ким нима билан машғул экан.

Улар Чорсудан ўтиб гавжум маҳалла ўртасида жойлашган мадрасага яқинлашдилар. Моҳлар ойим мадрасага қадам қўйиши билан қаҳ-қаҳлашиб маишат қилиб ўтирганларга кўзи тушди. Иккинчи хонада бир неча талабалар шатранж, нард ўйнамоқда, яна бошқа бир хонада аскиябозлик. Бир шинамгина хонада уч-тўрт ёш шонрлар кимнингдир васфини қилмоқда. Нодира Увайсийга ишора қилиб даричага яқинлашдилар. Уларнинг бири замзама билан шеър ўқирди:

Бу пора ғазал пора юракдин,
Ишқ йўлида овора юракдин.
Йўқ, йўқ ани зимнида не ҳожат,
Чаҳр зарбасидин етиб малолат.
Аччиқ ун ила қўлида сози,
Ҳам созиға жўр қўшиқ тирози.
Куйлар ани Нодира ҳар оҳшом,
Эл Нодираси, Нодираи айём!

Шеър ўқиб бўлингач, балли, балли деган овозлар ичаридан эшитилди.

Моҳлар ойим бир оз енгил тортгандай бўлиб:

— Ёш толибул илмнинг бу шеъри менга бағишланган кўришади,— деди. Лекин бу ерда ҳамду сано устун. Толибул илмларнинг кўпроқ Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, ҳазрати Навоий китобларидан ўқимоқлари, улар ҳақида мушоҳада этмоқлари лозим.

Моҳлар ойим уйга қайтиши биланоқ мадрасадан олган хотиротини Муҳаммад Алихонга тўкиб солиб «султонни замон»ни бир оз ҳушёр қилмоқчи бўлди. Лекин у яна алланечук андишаларга борди. «Мадраса муллаваччаларига дастлаб шайхулислом орқали таъсир

Ўтказиш лозим,— деб қарор қилди у. Эртаси Моҳлар ойим:

— Бу ерга бинокорларни йиғайлик,— деб мурожаат қилди ўғлига,— менимча янги солинадиган мадраса хоналари бундай катта бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Аксинча, хоналар кичик-кичик, икки кишилик ҳужралардан ташкил топсин. Унга мутолаа анжомлари, кўрпа-тўшаклар сигса бас. Балки, маслаҳатлашиб кўрармиз. Ундаги илм толиблари фақат ёзиш ва ўқиш билан машғул бўлсин учун бозор-расталар ва карвон саройлардан келадиган вақф пулини ўшаларга сарф қилиш керак бўлур. Ўшандагина илмни ривожлантириш мумкин.

— Сиз жуда равшан фикр юритдингиз ая,— деди Муҳаммад Алихон,— Самарқанддаги машҳур Улуғбек мадрасаси, Шердор, Тиллакори мадрасаларининг ҳужралари ҳам худди сиз айтганингиздай кичкина ҳужралардан иборат эканлигини эшитган эдим.

Шу қабилда Янги Чорсуда мадраса қурдириш ишлари бошланиб кетди. Мадраса қошида қироатхона барпо қилиш, хаттотликни ривожлантиришни, унда атроф шаҳарларидан, ҳатто Кашмирдан келган ҳуснихат усталарини, мусаввирларни йиғиб, уларга Низомий, Жомий, Навоий, Фузулий ва Бедил асарларини настаълиқ билан хатосиз, чиройли кўчириш, китобат қилиш ишларини тавсия этди. Ҳар бир кўчирилган асарни ўзи текшириб, уларни хат ёзилишига қараб безакли муқовалар қилишни буюрди. Моҳлар ойим Алишер Навоийнинг девони ҳамда дostonларини жуда уста хаттотларга настаълиқ хатида кўчиртириб, заррин лавҳа, шамс, унвонлар, баъзиларини эса рангдор мўъжаз расмлар билан безатишни маслаҳат берди. Булар орасида, айниқса хаттот Дабир томонидан кўчирилган қуёш тимсоли сифатида зийнатланиб ҳар томонга нур таратиб турадиган, доира ўртасига Навоийнинг энг яхши ғазалларини жойлаштириб ёзилган терма девон Моҳлар ойимга жуда маъқул тушди. Фидоий ва ҳалол меҳнат қилиб саводли ҳуснихат билан кўчирган хаттотнинг санъатидан мамнун бўлган Моҳлар ойим уни тилла қалам ва кумуш қаламдон билан мукофотлаб, «Заррин қаламлик» мансабига кўтарди.

Моҳлар ойимнинг Нодира, Комила тахаллуслари билан ёзган пароканда шеърларини жамлаш ва китобат этишда Увайсий ва саройдаги бир неча фозила аёллар жонбозлик кўрсатдилар. Увайсий Моҳлар ойимдан

бу жамланаётган девонга ўзи дебеча ёзиб беришни илтимос қилди.

Кечқурун шамчироқ ёқилган хонтахта устида Увайсий ва Моҳлар ойим ўйланиб ўлтирардилар. Моҳлар ойим Умархон вафотидан кейинги қилган хайрли ишларини бирма-бир кўз олдига келтира бошлади. У қўлига олтин суви билан нақшланиб безатилган китобнинг биринчи саҳифасини олди ва дебечанинг анъанавий наът, ҳамд қисмларини ёзди. Яна Умархонни эслади: «Кундан-кун айрилиқ дарди ва муштоқлик алами ҳаддан оша бошлади,— деб давом эттирди у,— сабру чидам этагини ҳар қанча ушласам ҳам, охир қарорсизликдан девоналик қўли билан тоқатим ёқасини чок-чок этдим. Гоҳо унинг хаёли билан кўнгул бетоқатлигига тасалли бердим, гоҳи унинг ёдида газаллар ёзиб дилнинг ҳаяжонлик ҳолатига ором еткурдим. Саййид, шайх ва уламоларга туҳфалар, тортиқлар қилиб дуоларни олдим. Барчасини руҳи покига бағишладим. Фақирлар ва бева-бечораларга инъом, ҳадялар қилиб, яхшилик ва мурувват кўргузиб, уларни хурсанд қилдим. Яқин атрофдаги Гулбогда баланд гумбаз ва унинг олдига катта мустаҳкам бино қилдирдим, дўстларга мурожаат-гоҳ жойи бўлди. Унинг ёнига илм талабалари учун дилни равшан қилувчи салобатли мадраса солдирдим. Савдогарлар ва саёҳатчилар учун катта карвонсарой ва меҳмонхоналар барпо эттирдим. Астойдил киришиб қўшинларни тартибга келтириб тинчитдим. Мамлакатни обод ва фуқаролар кўнглини шод қилдим. Илму ҳунар аҳлига шафқат ва марҳамат билан меҳрибончилик кўрсатдимки, улар фикрий (иждоий) тараққий қилдилар. Мақбул асарлар, диний китоблар ва аниқ рисола-ларни кўп ёздирдим. Барчасини холсангликка вақф қилдим». У яна ўйланиб қолди. Шу пайт хонтахта атрофида шеър ёзиб ўтирган Увайсий Моҳлар ойимга мурожаат этиб:

— Сиз одамларга неклик расмини ундадингиз, уларга яхшиликни сингдиришга интилдигиз, замонадан адолат қидирдингиз. Юртни обод, фуқаро кўнглини шод кўришни орзу қилдингиз. Ушбу дебечада Қўқон ва унинг атрофида қилган хайрли ишларингизни ҳам айтинг. Токи улар ҳам ёдгори юрт бўлиб қолсин. Нодира: «Менинг қилган ишларим нима ҳам экан»,— демоқчи бўлиб турган эди, Увайсий унинг фикрини илтиб кетди:

— Сизнинг қилган ишларингиз ҳаммага ою кундек равшан. Мен мадрасаю масжидларни, мусофирхона, ҳаммом, бозору расталарни айтмай қўя қолай. Сиз ҳа-

миша мамлакатнинг осойишталигини ўйладингиз. Тўғри-да, ўлкалар четдан келадиган хавф-хатарлардан тинч бўлмаса, ичкарида қилган ҳар қандай ободончилик зое кетади. Унинг муболағали сўзларидан хижолат чеккан Моҳлар ойим гапни яна девон мавзуига бурди. Оқиста овозда ёзганларидан бир парча ўқиди:

Ё раб, бу савод ишқида содиқ бўлғай,
Иқбол баёзиға мувофиқ бўлғай.
Ишқ аҳлининг хотири бўлиб хуш андин,
Мақбули табиати халойиқ бўлғай.

Шундай қилиб, Моҳлар ойимнинг Комила тахаллусида ёзган шеърлари жойлашган илк девонни олам юзини кўрди. Моҳлар ойимнинг тожик тилидаги шеърларини жамлаш ва кўчиришда Бобожон Хўжандий кўп меҳнат қилди. У шонранинг девонига дебоча ёзар экан:

— Ижодда рангин мазмундор ва ёқимли маънолар билан шуғулланиш энг яхши хислат ва олижаноб фазилатдир,— деди атрофдаги фозилларга у,— Нозик табиатли кишилар маъноли сўзларга кўпроқ чирмашадилар. Шу бонсдан салтанат паноҳида ва ҳашамат чодирда тарбия топган насаб ва камол денгизининг гавҳари, иззу иқбол садафининг дурри ноёби, фуқаро ва халқпарварлик ишида катта-кичикка мусаллам бўлган Нодирабегимиз қимматбаҳо умрини ёқимли ва ширин-ширин ғазаллар айтишга сарф қилмоқда.

— Унинг яхши хислатлари ва мақтовга лойиқ сифатлари ҳаддан зиёда ва саноқдан ташқаридур,— деди сўзга аралашиб Шодмон ҳожи,— Нодира, Комила, Макнуна, қандай муборак номлар булар. Шонрамизнинг ўзбек ва тожик тилидаги шеърлари шу номлар билан музайяндир. Унинг даврида шеърят ҳам ривожланди.

Ўтмиш устоз шонрлар куллиётларининг кўчирилиши, муассир таъин назм соҳиблари девонларининг кўзга ташланиши Нодирага катта завқ бағишлади. «Қани энди, қўлимдан келсаю, бутун билимдонларни, зукко шонрларни, фузалоларни шу ишга чоғласам»,— деб ўйлар эди у.

Донишу фаҳму хирад, сабру сукуну ақлу ҳуш,
Барчани парвонаи шамъи руҳи жонона тут.---

Моҳлар ойим бу тадбирлар билан ўзини неча муддат банд бўлганлигини сарҳисоб қилгач, эл-юртнинг кундалик ҳаётидан анча узоқлашиб кетганлигини сездди: «Ҳамон дониш аҳли аксаран афтодаҳол яшайди. Косиб-ҳунармандларга дашномлар етиб туради. Мен ҳам уларни ҳимоямга олиб рағбат беролмаётirman.

Мен мударрихларимиз, муосир шоирларимиз васф қилганларига кўра не қадар ожизман. Шундай билимдон Ҳакимхонтўрани ҳам Қўқонда олиб қололмадим-ку! Уни ўғлимнинг таъқибидан қутқариш учун Қўқондан ўзим аранг чиқариб юбордим. Мусофир шаҳарларда дарбадар, жаҳонгашталиқда унинг ҳоли нима кечди экан? Уни катта олим ва адиб бўлиб етишар, деган умидда эдим. Балки у Фарғона тарихини китобат қилармиди? Аминманки, Ҳакимхон юртма юрт юриб ҳамма кўрган билганларини албатта тарих қилиб китоблар битар. Бизни у томонлардаги яхшиликлардан, янгиликлардан хабардор этар. Эсимда, у шоҳ даврида ўрусия элидан савдогарлар келганда менинг ҳузуримга кириб: «Насиб бўлса мен ҳам ўша мамлакатларга албатта борурман, ўрус элининг ҳаёти билан танишурман,— деб худди яхшилик чўққиларига интилаётгандек, завқ билан гапирган эди,— Иншоолло, шундай бўлғай». Ҳар гал Ҳакимхонни хотирлаганда Моҳлар ойимнинг кўнгли худди тонгдай ёришиб кетарди. Моҳлар ойим ҳаёлан Муҳаммад Алихонни Ҳакимхоннинг одамийлик, билимдонлик, тadbиркорлик фазилатлари билан қисслаб кетди: «Ҳакимхон бўлиш учун Муҳаммад Алихонни ақл ва тadbир қозонида йиллар қайнатилш даркор. Бу ўшанда ҳам қуюлмай қолаверса керак».

Кечга яқин Водил, Сўх ва Исфарадан бир қанча оқсоқол деҳқонларнинг хонни шошилинч сўраб келгани хабари етди. Хон ўзинча: «Мени энди шу қишлоқилар муборакбод этишмаса кимнинг кўнгли қоларди»,— деб ўйлади. Лекин гап Машрабнинг «дилда дардинг бўлма-са дарди саримни кўзгама» деганича бўлиб чиқди. Қишлоқ оқсоқолларининг дардлари бор экан. Уртада бўлиб ўтган гапларни Моҳлар ойим кечга яқин Водилдан келган Идрис ҳакимдан эшитди. Идрис ҳаким Водил қишлоғининг эътиборли отахонларидан. Унинг етти пушти деҳқон ўтган. Идрис отанинг ҳакимлик ҳунари ҳам бор. Унинг қўлида не-не беморлар дардига даво топиб кетганлар. Ҳаким бугун Қўқонга Муҳаммад Алихон ўрдасига арзга келиш сонияларидан истифода этиб, Моҳлар ойим ҳузурига базўр кирган эди. Сухбат асносида гап хон билан бўлган мулоқотга келиб тўхтади. Идрис ота Моҳлар ойимнинг қистовига кўра юз ва минг андиша билан воқеани сўзлаб берди:

— Бу йил музофотимизда тоғ ва адир этақларига жойлашган Водил, Чимён, Сўх ва Исфара қишлоқларида аҳвол жуда танг,— деди Идрис ота,— Эрта баҳор-

дан туман машаққат билан бошланган деҳқончилиги-
мизга вабо ёпишди. Энди ер юзини кўриб таралиб ке-
лаётган экинларнинг ҳаммасига худди қирондай чигирт-
ка ёпишди. Экинларнинг баргларини кемириб, томирла-
рини қирқиб ёппасига хазон қилаяпти. Деҳқон борки,
хонабоди билан бола-чақа қўлига тўқмоғу калтак олиб
пайкал оралаб юрибмиз. Бойларнинг ерига қарам бўл-
ган деҳқонларнинг аҳволи жуда оғирлашди. Экинлари-
нинг ҳосилдан умид узган баъзи бойлар «жўжани куз-
да санаймиз»га ўтиб олишди. Кузда ҳосилнинг мўлига
қараб ҳақ тўланади, деб деҳқонларни жуда сиқиб юбо-
ришди. Яқинда Водил гузарида бойваччалар билан гап
олишиб қолгани учун Эрмат деҳқоннинг ўғли Пирматни
қўл-оёғини боғлаб сойга улоқтиришибди. Хонадонларда
дон-дун жуда тортилган, кексалар, гўдаклар орасида
ўлим кўп бўлиб турибди. Моҳлар ойним безовталаниб
ўрнидан турди:

— Қишлоқ оқсоқоллари, мингбошилар ўзининг ман-
шати билан овора бўлсалар керак, албатта,— деди ға-
заб билан, у.

— Пичоқ суякка бориб тақалди,— деди Идрис бо-
бо — мингбошию, қозию муфтилар, заминдор бойлар
зулмидан дод солиб хоннинг ҳузурига арз билан кел-
ган эдик.

Моҳлар ойним табиат фалокати устига юрт хўжалари
зулмига ҳам дучор қилинган бу бечораларга хон то-
монидан берилган жавобни эшитишга ошиқди. Идрис
ҳаким атрофини зимдан кузатгандан кейин титроқ овоз
билан сўз бошлади:

— Хон, чигиртка балоси бедаво офат. Мен нима, бориб
уларни сунуриб ташлашга қарашармидим. Заминдор
бойлар хонликининг нуфузли кишиларидир. Мен уларга
танбеҳ бериш фикридан йироқман. Мингбоши, қозилар
ичунин салтанат таянчлари. Беҳуда шўриш ўрнига
тоат-ибодат билан ўз хўжаларингизнинг садоқат дома-
шини маҳкам тутингиз. Экин-тикинларингизни оллонинг
ўзи баракасини берсин, — деб жуда лапж жавоб қилди.

Моҳлар ойним шу соатларда ўзининг ёлғизлиги ва
чорасизлигини ҳис қилиб ич-ичидан куюнар эди. У
элга шу даражада озор бераётган баъзи бепарво ва
зулумкор юрт хўжаларини қораловчи сифат қидирди ва
тезда топди:

— Улар зарнечак!

— Маликам, сояи давлатингизда ўлмай юрсак, сиз
саломат бўлсангиз бўлгани, деб Идрис бобо ўрнидан

қўзғалди. Моҳлар ойим унга ўз бисотидан нималарни-
дир туҳфа этди:

—Буни Моҳлар қизингиздан, деб билгайсиз. . .

Моҳлар жойнамоз устида эл-юрт хонадонларига
осойишталик ва бахт тилади.

Эртаси куни даста китобларни олдига қўйиб мутолаа
қилиб ўтирган Моҳлар ойим ҳузурига Улфатбегим
кириб келди:

— Аяжон, биласизми, ҳов бир маҳал мен сизга Ура-
тепадан асир қилиб олиб келинган Дилшод номли шоира
ҳақида гапирган эдим, —деди гап ўртасида у, —яқинда
холамларни кўрай деб Ғалчасойга борсам, расо ўша
отин — шоиранинг таърифини қилишди. У Барно лақаби
билан жуда ажойиб ғазаллар битармиш. Қайнонаси би-
лан бирга мактабдорлик ҳам қилармиш. Холам синглим-
ни ўша отин мактабига берибди. Навоий ҳазратлари,
Хожа Ҳофизнинг девонларини ҳам ўқитармиш. Сизнинг
шеърингизга мафтун бўлиб, сизни бир кўриш орзусида
юрганмиш. Қаранг, бир хос шеърда сизни «шеърят
тожини кийган подшоҳ» дебди-я! Синглим ундан нусха
кўчириб келган экан, шунини сизга кўрсатайин деб субҳи-
дамда истиқболингизга келдим.

Бош тебратиб ўтирган Моҳлар ойимнинг чеҳраси
очилиб кетди. Улфатбегимнинг қўлидаги варақни оши-
қиш билан олиб, сатрларга кўз югуртирди:

Моҳи фалак, назми жаҳон Нодира,
Шоҳу малак, мулки макон Нодира.
Осмони илму адаб, назм буд,
Ситораи нурфишон Нодира.
Олими хайли шуаро Навоий,
Ушшоқан у ғазалхон Нодира.

—Яна, —деб сўзида давом этди Улфатбегим.—сизу
Жаҳон отин опамларни эъозлаб: «Улуғ отинлар
Жаҳонбини ва Нодирахоним назмлари салиқамга қув-
ват бахш этадур»,—деб меҳр изҳор этибди. У зийраклик
билан:

Қўшиқни Нодира шеърига боғлаб.
Бўлайлик созиға бизлар ҳамовоз.
Увайсий бирла Маҳзун қошида
Турайлик суҳбат айлаб бирга дамсоз,

деб Маҳзунани ҳам эслабди.

—Бу маржондек терилган сатрлар, серзавқ сўзлар
қандай бир нозик таб қаламкашга насиб этибди,—деди
Моҳлар ойим, —мен бу ерда ўзимнинг таърифим эмас,
ғазалиёт оламига бўлган катта муҳаббатни кўриб туриб-
ман. Шу шоирани бир кўраман деган умидда эдим,

салтанат ташвишлари билан бўлиб ёнма-ён яшасак ҳам ҳалигача насиб этмай келади.

— Эшитишимча,— деди Улфатбегим,— Дилшод Сизнинг қабулингизга илтимос билан ариза йўллабди. Умархон томонидан ўша Уратепани қамал қилганда ҳайдаб келинган муҳожирлар Андижоннинг сув келар томонидаги Уттиз Адр мавзеига итоб қилинган. Сўнгра асирлар саҳрода оқ уйликка ҳукм этилиб, етти йилгача чодирнишниликда ўлтириб, уй-жой қилишдан маҳрум қилинган экан. Энди Дилшод ўша муҳожирларга доимий тураржой қуришга сизнинг рухсатингизни сўрабди.

— Улфатхон,— деди жиддийлик билан Моҳлар ойм, — мен сизга ҳар бир асир уй-жой қилиб, шу ерда шаҳар барпо қилсин, деган мазмунда хоннинг фармони-ни ёздириб бераман. Ғалчасойга яна бир борганингизда Дилшод отинни ўзингиз топиб, унга шу ҳақда хабар бериб келинг. Уни бир суҳбатимизга таклиф қилинг.

ЗАМОНА ДОНОГА ДОР

Моҳлар оймнинг ўғли Муҳаммад Алихонга маҳкама ишларнинг расм-равишларини ўргатиб, куйиб-пишишлари дастлабки вақтларда саройда ва саройдан ташқарида бир кишига ёқса, иккинчисига ёқмас эди. Биз хотин кишининг маслаҳати билан иш кўрамизми, деб бир қанча амалдорлар саройдан кетмоқчи бўлиб кўрқитиш йўлини тутдилар. Моҳлар ойм бошига таъна тошлари отила бошлади.

Кунлардан бирида хоннинг олдига беклар беги Қосимхонтўра кириб келди. Унинг ёнида қўлида тасбеҳ ўгириб шайхулислом ва уламоларнинг сардори Мирза Қалавдар қози ҳам ташриф буюрди. Улар аввало Муҳаммад Алихоннинг салтанатга бахт келтирувчи энг адолатли хон сифатида роса мақтадилар. Хон уларни зимдан кузатиб, айтилган ҳамду санолар учун миннатдорчилик билдирарди. Дастурхон атрофида илиқ суҳбатдан сўнг меҳмонларга зарбоф тўнлар кийдирилди. Фурсатни қулай билган Қосимхонтўра аста сўзга кирди:

— Улуғ хон ҳазратларининг иноятларидан бениҳоя мамнунмиз. Бахтлари юксак осмоннинг кавкаблари сингари юқорилай борсин. Давлатлари Искандар давлатидан ҳам зиёда бўлсин. Аммо, агар бир қошиқ қонимиздан ўтсалар, айтадургон арзимиз ҳам бор. Зероки, малкамиз — волидангиз ҳақида биргина мулоҳаза.

Муҳаммад Алихон волидангиз ҳақида, дейилган сўз орага тушгач бир оз ҳушёр тортди: «Ажабо, теварак-

атрофда бирор улуғроқ султон онамни сўратибдимки экан, ёки укам Султон Маҳмуд онам билан тил бириктириб...».

— Қани айтинг, волидам ҳақида нима гап,— безовталаниб ўрнидан турди хон.

— Сиз ўрнингиздан туриб биз ўтиришимиз одобдан эмас,— деди муғомбирлик билан Қосимхонтўра. Хон ўзи сезар-сезмас яна ўрнига ўтирди.

— Қани гапиринг. Мен волидам ҳақидаги гапни ҳам, ташқаридаги ҳар қандай фуқаро ҳақидаги гапларни ҳам жон қулоғим билан тинглайман. Ерга қараб ўтирган шайхулислом бу болага бундай зийраклик қаердан келиб қолди, дегандек истехзо билан унга қаради.

— Хон ҳазратларининг сўзлари аини ҳикмат,— деди Қосимхонтўра.— ҳар бир салтанат соҳибининг талбир билан иш тутиши тож-тахтга умрбоқийлик бахш этур. Волидаси ҳақида бошланган гапнинг интиҳосига етишни кутаётган хон, муддаога кўчайлик, дегандек унга қаради.

— Сизнинг волидангиз, маликамиз,— деб ийманибгина сўзга киришди у,— худди парнштадек покиза, ақлу фаросатли аёл. Маликамизнинг рангини газалларининг васфи узоқ-узоқ ўлкаларга кетган. Хазинадан қанчадан-қанча олтин-кумуш пулларни сарфлаб амирал муслимин вафотидан сўнг унинг қабри яқинида мадрасани улум бино қилдирди. Тўрда кимхоб ястиққа суяниб ўтирган шайхулислом Қосимхонтўранинг сўзини илиб кетди:

— Олий маликамиз марҳумнинг руҳи покиға бағишлаб доимо саййиду содот, машойиху уламоларга туҳфа ва совғолар бахшида этиб турадилар.— Қосимхон жиддий равишда сўзда давом этди,— Эшон ҳазратлари жуда тўғри айтдилар. Маликамиз зухд аҳлига ихлос билдириб, дину миллат камолотида эътиқод билан қилган хайрли ишлари хонимиз жаноблариға ойдан ҳам равшандир. Илоҳо саломат бўлсинлар.

Муҳаммад Алихонда волидасига нисбатан қандайдир ғурур пайдо бўлди. У, бу уламолар яна нима дер эканлар, деб савол аломати билан атрофга қаради.

— Ҳозир эса,— деди бир дақиқа жимликдан кейин Қосимхонтўра.— сиз ҳазратларига муршида. «Муршида» деган сўз худди сен қовун пойлаш учун қўйилган пайрахасану, уни қимирлатадиган дастбанди онангининг қўлида, дегандек туюлди хонга. Қосимхонтўра гапнинг пайрави ҳам худди шундай бўлиб чиқди. У сўзида давом этиб:

— Маликамиз эшитишимча яна Афгонгузарни боққа айлантириб саёҳат гузаргоҳи қилармишлар. Нобин ва Қорадарёдан бошланадиган ариқ қазилишга ҳам ўзлари раҳнамо бўлармишлар. Уша ерда ариқ қазувчи мусофирларга бошпана ва етимхоналар бино қилдиришга формон берибдилар.

— Волидангизнинг давлат ишларига қўл уриши ёки аралашishi яхшиликка олиб бормас,— деб сўз қотди шайхулислом,— у киши атрофдан келган ариза ва шикоятларни қабул айлаб, илтимосларини бажо келтириш учун хазинадан пул сарф қилганларини эшитиб қолдик. Қосонлик Узлат шоирни биласизку, арзмаган бир сабаб важдан қушбегидек олий жаноб устидан шикоят қилибди. Малика уни жазога тортилсин, деб буюрибди. Узлатга тўн, матолар инъом этибдурлар. Қуни кеча намозасирда масжидда Тошкентдан келган Мирза Абдураҳмон Тошбекқутлуғни учратиб қолдим. У ҳам маликамизга хушомадгўйлик юзасидан ариза қилган экан, унга ҳам инъому икоятлар кўрсатибди.

— Бу қадар саховатпешалик, — деди Қосимхонтўра, — амиру умароларимиз не-не машаққатлар билан бойнтаётган хон хазинасини талон-торожга олиб келмасмикни?

— Заифа кишининг юрт ишларига, салтанат ишларига аралашishi ҳеч қачон яхшилик келтирган эмас, — деб сўзга қўшилди Қаландар қози,— тарихда бунга сон мингта мисол десангиз топилди. Амир Темур кўрагонийнинг номдор қанча заифалари тахтгирлик даъвосида бўлиб, не-не можароларини келтириб чиқармаганлар. Хотин кишининг юрт сўрашга аралашгани ишнинг пачаваси чиққани деяверинг. Яна узоққа бормайлик. Султон Хусайн Бойқароннинг хотинларини олиб кўрайлик. Уларнинг ўртасида битта Ҳадичабегим дегани бўлган. У султоннинг буршидан ришта ўтказиб айниқ қилиб ўйнатган. Муҳаммад Алихон аёллар ҳақида худди кулгилли бир латифа эшитаётгандек кўзини ҳар томонга олиб қочишга уринарди. Қосимхонтўра ҳикояни ортиқ чўзиш фойдасизлигини сездим ва кескинлик билан мақсадга кўчдим:

— Хулласи калом, шу волидангизнинг юртни сўраш ишларига аралашishi бекларга ҳам, мана муҳтарам шайхулисломимизга ҳам, уламоларга ҳам хуш келмайпти. Сиз, хон жаноблари, эрта билан бир фармони олий ўқиб эшиттирсангиз, кечга бориб волидангизнинг маслаҳати билан ундан воз кечсангиз. Унда тож-тахтга ҳам путур етади-ку! Волидангизнинг бу туриши бўлса,

Ражаб девонбеги каби баъзи беклар, шайхлар Бухоро амрлигига кетамиз, деган ниятда.

Муҳаммад Алихон юзидаги аллақандай бир ташвиш аста-секинлик билан ғазаб аломатларига ўрин бўшатиб бегди:

—Пўқ, ҳаргиз бундай бўлмайди.—деди жиддият билан у,—волидам ҳар қанча ҳурматга сазовор мўтабар зот бўлмасин, у заифадур. Фармонлар ёлғиз беклар, уламолар, шайхулисломларнинг маслаҳати билан ўқилур. Қосимхонтўра енгил тортди. Шайхулислом ва бош қалар, офарин, офарин, дея фотиҳага қўл кўтардилар.

Шу кунини Муҳаммад Алихон уйда эшикдан кириб келган онасини совуққина кутиб олиб, унга очилиб гапирмади. Жуда чарчаганини баҳона қилиб ётоғига кириб кетди. Моҳлар ойини ташқарига чиққач, уни кузатиб қолган келини Норбиби қайнонасида уэр сўради:

—Ўғлингиз ўзи бугун эрталабдан табиати олинганроқ кўринади. Сиз ҳақингизда тушлик пайтида бир гап очганимда мени жеркиб ташлади, — деди хижолат тортиб.

Моҳлар ойини маҳкамада бўлиб ўтган гапларнинг аслини билиш учун Улфатбегинини ҳузурига чақиртирди.

—Мен ҳаммасини яхши англамаган бўлсам ҳам,—деб атрафга олазрак қараб сўз бошлади у, —саройдаги беклар, уламолар сизни хондан, хонини сиздан совутаётган эмишлар. Қосимхонтўра ўғлингизга ҳушомад юзасидан гап ташлаб Исфара ҳокими тарбиясида отасига атаб қўйилган бир гўзал қиз борлигини ишора қилибди. Агар шайхулисломга уламолар фатво беришса, ўша Ойпошшонни хонга никоҳ қилиб беришларини айтган эмиш.

—Отаси оғиз солган қиз ўғлига шарнат юзасидан равомикни? —деди, алланечук бўлиб Моҳлар ойини.

—Жон аяжон, —деб унга илтижо қилди Норбиби,—ўғлингизнинг қўлидан ҳар иш келади. Агар мана шу Мирза Қаландар, Қозин калон каби лаганбардор уламоларимиз бўладиган бўлса, унга ҳам йўл топиб, фатво беришлари ҳеч гап эмас. Қундошлик азоби жонимга тегди. Хон қизларини саройга олдириб келиб кейин хоф қилиб ҳарамга ташлаб қўяди. У бечоралар эса, йинги-сигисини менга қиладилар.

Эртаси кун оқшомда хон саройига қушбегилар, уламолар, теварак атрафдаги шаҳар ҳокимлари тўпландилар. Бугунги суҳбат бошидан охиригача Моҳлар ойининг «маслаҳатгўй»лигини қоралаш ва бўлажак тўй маслаҳатларидан иборат бўлди.

Саройдаги гаплар Моҳлар оймга ҳам етиб келди. Кун бўйи ўзини қўйишга жой тополмай юрди у. Дафъа-дафъа боғ томонга чиқди. Марҳум эрининг унга гуллар дасталаб олиб келгани ва энг сўнги марта боғда нохуш тушлари ҳақидаги суҳбатлари ёдига келди: «Осмон йироқ, ер қаттиқ. Бу нтоатсиз — саркаш сарой ва мадраса аҳллари қанчалар адолат йўлига тортсам, улар шунча йўлдан озмоқдалар. Эй фалак, дастингдан юз доду фарёд, мени беҳад зулмларинг билан ўраб олиб жонимга озор бермоқдасан. Менинг бу занф жоним, юрак бағрим пора-пора бўлди. Бу дунёнинг ишларидан куюб кетдим, ичу тошим аланга гирдобида. Эс-хушим ҳам шамолга учмоқда. Охириги томчи ёшларим сел бўлиб менинг ҳаётимни барбод қилди». Моҳлар ойм ўзини тинчита олмади. У пичирларди: «Меҳнат билан орзу қасрини бунёд эттим, лекин шафқатсиз замон ҳодисотлари уни ер билан яксон этди». У зўрға қаддини ростлади. Қай томонга қараб юришини, ким билан даррлашинини, кимдан мадад сўрашини билмас эди. Унинг намли кўзи кўпдан эшикларни маҳкамлашиб қўйилган Умархон ётоғига тушди. Дард билан, мунг билан ўша томонга қараб юрди, лаблари тинмай пичирлар эди:

Ғам ҳалок этти мени ҳажрингда, эй жоң, қайдасан?

Сенсизни беморман, дардимга дармон, қайдасан?

Муддати васлинг гулистонида ердим андалаб.

Навбахор ўтти, ҳазон бўлди гулистон, қайдасан?

Моҳлар ойм эшикни очиб ичкарига бир қадам қўйиши билан юраги уюшиб кетди. Бир вақтлар шеърнавт садолари эшитилиб турган бу уй ғам уйинга эмас, даҳшатли бир ғордек уни ютиб юбаргудек эди. Моҳлар оймнинг назари дастлаб тахмон тоқчаларида териб қўйилган китобларга тушди. Уйнинг тўрида осилиб турган шохнинг тўн ва кийим-кечаклари олдига келиб уларни қўли билан секин-аста силагандек бўлди. Ҳамиша ўртада турган хонтахта бир чекага суриб қўйилган, унинг устида сиёҳдон ва сарғайиб кетган қоғоз парчалари. Моҳлар оймга сиёҳдон ва ундаги қуриб қолган сиёҳ қоралиги дунёни босган тутунга ўхшаб кўринди. У сиёҳдон ёнида турган кумуш қаламни қўлига олиб, унга тикилди ва бу қарашда, бугунги чархнинг кажрафторлигини ёзишга, яхшилик билан дил ғуборини кўтарувчи ёруғлик асаридан хабар беришга қурбинг етадими сени, дегандек афсусланиш бор эди. Моҳлар ойм аста ерга ўтирди ва сарғайиб кетган бир парча қоғозни қўлига олиб ниманидир ёзмоқчи бўлди. Нимани ҳам ёзсин? Кўнглига ғашлик солиб турган Муҳаммад

Алихон аламлариними ёки фалакнинг ҳадди ҳисобсиз жафолариними?

Фалакдин ўтди фиғоним, қуёшга етти уним,
Ҳануз, Нодира, кам бўлмади бу оҳу наво.

У ғазалнинг дастлабки сатрини бошламоқчи эди, бирдан ер остидан нимадир гумбурлаб кетди. Тахмонлардаги китобларнинг кўпи ерга сочилди. Моҳлар ойинининг қўлидаги қалам остонага учиб кетди. Хонанинг даричасини кимдир очиб унинг устига ёпирилиб кираётгандек туюлди. У дод солмоқчи бўлди, лекин оғзи қуриб овоз чиқара олмади. Моҳлар ойим бир лаҳзадан сўнг кучли ер қимирлаганини сезди. Ўрнидан сакраб туриб эшик томонга қараб юрди. У ўз хонасига кириб сув топиб, қуриб қолган ҳалқумини юмшатди. Бошидан рўмолини қўлига олиб тўзғиб кетган сочларини бармоқлари билан саришта қилгандай бўлди. «Бу ер тебраниши нимадан? Ё олло, ёки мени ранжитган жоҳилларни ер ўз қаърига олмоқчи бўлдимми? Нега у худди ўчакишгандек бутун сарой аҳли мен муштипар аёлга мушти кўтараётган бир лаҳзада қимирлади? Ё раббий, бунинг бир сирини йўқмикин? Бола оқ сут берган ўз онасини ранжитса, тоғлар қулаб, дарёлар тошиб кетади, деб айтилади халқда. Ё таигрим, чамамда худди шундай бўлдимми? Йўқ товба қилдим. Балки қачонлардир қилган гуноҳларим учун ўзим жазоланаяпманми? Қаранг, жон ширинида. Ҳозир мен фақат ўзимни ўйладим. Шу лаҳзалик ер тебранишида Қўқон ва теварак-атрофдаги элнинг ҳоли нима кечди экан? Уларнинг ҳаммаси пок, гуноҳсиз одамлар-ку, ахир!» Моҳлар ойим қалбида тугун бўлиб тугилган жумбоқлар унга сира тинчлик бермас эди.

Қўқонда ер тебраниши узоқ давом этди. Моҳлар ойим ўзи ёлғиз қолган вақтларида ер қимирлашидан жуда қўрқар эди. Айниқса, атрофда кўпгина иморатлар қулаб, харобалар пайдо бўлгани унинг қалбини кемириб борарди. Моҳлар ойим орада икки ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётиб ҳам олди. Шу кунлари Жаҳон отин унинг доимий ҳамроҳи эди. Моҳлар ойим ўрнидан туриб кетгандан кейин ҳам Жаҳон отинни ўзи билан бирга бўлишга даъват этди. Увайсий Моҳлар ойимнинг бир томондан ёстиқдошидан айрилиб ёлғиз қолгани, қолаверса, ўғлининг ўз амалдорлари билан қилаётган разиллигидан жуда ранжиганлигини сезар ва қай йўл билан бўлса ҳам Моҳлар ойимнинг кўнглини кўтаришга уринар эди. Увайсий бир неча муддат унинг ёнида қолиб кетди.

ЧОДАК САЙРИ

Кунлардан бирида Увайсий саройдаги катта ший-понда шоиралар билан завқли бир мушоира ўтказишни таклиф қилди. Мушоирага Маҳзуна, Хушқолбиби, Кўка отин, Шодмон биби, Давлатбегим, Кўзихон, Муштарий ва яна бир қанча эски шаҳарда яшовчи назми таб аёлларни ҳам чақирмоқчи бўлдилар. Моҳлаб ойим бу фикрни юракдан маъқулласада, ўртада бир андиша борлигини гапириб ўтди:

— Биз шоиралар билан тўпланиб шеър базми қиладиган бўлсак, яна хоннинг атрофидаги фитначиларига гап топилиб қолмасин, — деди Увайсийга қараб, — улар бизнинг шеърхонлигимизни хонга кириб, онанг атрофига шаҳар аёлларини тўплаб ғалаён қилмоқчи деб тушунтириши ҳам ҳеч гап эмас. Бу фикрдан Увайсий ҳам чуқур хаёлга ботди. Шу пайт Моҳлар ойим ҳузурига бир лаганда шафтоли кўтариб келини Норбиби кириб келди:

— Ҳозиргина Чодак оқсоқоли Абдурахмон боғбон аравада янги пишган мевалардан олиб келди. Шафтолилар ҳам фарқ пишиб, қовун ҳам етилиб қолган экан. Хоннинг ҳузурига таъзим билан кириб: «Марҳамат қилиб, аҳли аёлларингиз билан Чодакка чиқиб, бир хурсандчилик қилиб, кўнгил ёзиб келинглар», — деб таклиф этиб кетди.

Увайсий худди йўқотган бир нарсаени топиб олгандек, мийиғида кулиб, Моҳлар ойимга қараб: «Ана мушоира жойи», — дегандек имо қилиб кўйди.

Моҳлар ойим Увайсий билан бамаслаҳат шоиралар билан хонанда, созанда ва ўйинчи қизларни ҳам сафарга таклиф қилган эди. Улар шаҳардан чиқишлари биланоқ аравада гурунгни бошлаб юбордилар. Соябон араванинг икки четида икки чилдирмачи хотин кенг Дангара қумликларини жунбишга келтириб куйлашга тушдилар.

Икки томон қумликлараро экинзор ерлар, тепаликларда юлғунлар кўзга ташланарди. Моҳлар ойим соябоннинг олдинги пардасини кўтариб қўйди. Увайсий йўл-йўлакай қишлоқларнинг номини айтиб борарди:

— Бу Урганчи ва Қиялиқум қишлоқлари.

Моҳлар ойим атрофга назар ташлаб дала, қирларнинг соф ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Кўнглини ғаш қилиб, тирнаб келаётган хаёллар бир дафъа унутилгандай. У узоқларга нигоҳ ташлар экан, пичирлаб секин-аста куйлай бошлади:

Булбули дил гунчай гулзоринг айлар орзу.
Тўти жон лаъл шаккарборинг айлар орзу.
Ким қилур умид қон ютмай лабингни шарбатин,
Улмайин ким наргиси беморинг айлар орзу.

Моҳлар ойимни кузатиб турган Увайсий бу латиф мисраларга ҳозиржавоблик билан жўр бўлди:

Эй сапам, ихфолигим изҳоринг айлар орзу.
Сирри ниҳоним ҳам ул асроринг айлар орзу.
Орзулигимни кўруб мендин таажжуб этмагил,
Ўз юзингга ўз паришон торинг айлар орзу.

Атрофда ўлтирганларнинг ҳаммаси бу дилкаш шеър суҳбатидан завқ олиб борардилар. Увайсий яна сўзга кирди:

— Биз шаҳарда диққинафас ўтириб ўрганганмиз. Дунёнинг ҳаммаси ташвишу ғалвадан иборат эмас. Ма-на қаранг, қандай мусаффо ҳаво, оқар дарё, ажойиб ширин мевазор боғларимиз, кенг қир, далаларимиз бор.

Шу пайт Моҳлар ойимнинг диққатини узоқдан келаётган ҳазин овоз жалб қилди. Оқжар қишлоғидан ўтиб боришда узоқда бир кекса деҳқон қўш ҳайдарди, атрофда аёллар ва болалар ҳам кўринди. У куйлаб ўзини овутаяптими, ё йиғлаяптими билиб олиш қийин эди. Моҳлар ойимнинг назарида худди бу кекса деҳқон дардини айтиб-айтиб йиғлаётгандек туюлди.

— Ҳа сувсиз чўлларда экин экиб кун кечирадиган чорикорнинг аҳволи жуда оғир,— деди Увайсий.

Моҳлар ойим: «Сўхдан Қўқон томонга оқаётган кумуш каби ирмоқлар даштларга бурилса, бу ерлар бошдан-оёқ ободистонга айланиб кетарди,— деб кўнглидан ўтказди,— Афсус...». Улар деҳқон томон яқинлашгач, чолнинг майин куйлаётганини эшитдилар. У бошини ердан кўтармай, ялқовлик билан илдамлаб бораётган хўкизларга мадад тиларди.

— Деҳқоннинг ҳазинаси ер,— деди Нодири,— у шу ҳазинани парвариш қилиб минг хил ноз-неъмат яратиб элни боқади, пахта экиб ҳаммани кийинтиради. Эҳ-ҳе деҳқонларнинг меҳнати минг йиллар қўшиқларда куйланиб келади. Уни Алишер ҳазратлари ҳам жуда баланд таърифлаганлар.

Аравалар Сирдарё соҳилига яқинлашгач, уларга эш-какларнинг тайёрлаб қўйилганини айтдилар. Моҳлар ойим эшкакни бошқарувчи билан бирга бир неча кишигина сиғадиган қайиқчага тушишдан қўрқди. Дарё ёйилиб, жимирлаб оқарди. Ашулачи аёллардан бири чопгачи соҳилга тушиб қўлини ювди ва икки кафтини оғзига яқинлаштириб бор овози билан сувга қараб

«қизлархону» деб қичқирди. Бир нафас ўтмай дарёнинг нариги томонидан акс садо эшитилди. Халқ дарё устида овоз синиши ва қайтишини турлича ривоятларга йўйиб келаркан. Шу ерда улар ҳам эсланилди. Моҳлар ойим дарёнинг ярмига боргунча кўзини очмади, ўзини зўр-базўр тутиб борди. Бошқа бир қайиқдан тушиб, буларга пешвоз келаётган Маҳзуна:

— Ая, ҳали қайтишда нима қиламиз,— деб Моҳлар ойим қўлидан тортиб ташвишланиб гапирди.

— Парво қилманг, хонга чопар юбориб сўраттирамиз, хўп деса шу ерда яшаб қолаверамизда, ўзим ҳам ўша қафасга ўхшаган саройдан жуда тўйганман,— деди ҳазилсимон Моҳлар ойим. Увайсий паст овоз билан ҳиргойи қилиб қирғоқ бўйлаб келарди:

Дарё тўлқин, сувлар тошқин, ўтолмайман, ёр-ёр.

Отим ориқ, рангим сариқ, етолмайман, ёр-ёр.

Отгинамни ориқ қилган шу майда тош, ёр-ёр.

Рагинамни сариқ қилган шу қаламқош, ёр-ёр.

Улар кечга яқин Чодакка кириб келдилар. Аравалар илон изи йўллардан пастга қараб борарди. Абдураҳмон боғбон қишлоқ оқсоқоллари ва аёллари билан меҳмонларнинг истиқболига чиқдилар. Чодак катта адир ўртасида жойлашган бир қишлоқ. Унинг соф ҳавосини минг бир дардга даво дейдилар. Узоқда тўрт томонда қад кўтарган баланд-баланд тоғлар, чўпонларнинг «қурре-қурре» деган овозлари қўшиқдек эшитиларди. Яйловда ўтовлар, унда-мунда паст-баланд паҳса уйлар кўзга ташланади. Қишлоқ ўртасидаги кичкина сой харсанг тошлар билан тўлиб кетган, сув улар орасидан ўзига йўл топиб, жўшиб қуйи томонга шошилади. Бу гўзал манзарани кузатиб бораётган Нодиранинг ёдига дафъатан Зебуннисоннинг бир рубойиси келди:

Эй обшори навҳагар, аз баҳри чисти?

Чин бар жабин фиғанда эн андуҳи кисти?

Дардаг чи дард буд, ки ҳар шаб, тамоми рўз

Сарро ба санг мезадию мегиристи?

— Қаранг-а, шоира шу тўрт сатр мағзида сувнинг оқишига қиёсан ўз аҳвол руҳияси ҳақида ажойиб фикр изхор қилибди. — деди атрофдагиларга қараб Нодира, — Эй оқар сув, йиғию фиғонларнинг боиси надур, кимнинг ғам-ташвишида пешонанг чимирилган? Сенинг дардинг қандай дардди, кечаю кундуз бошингни тошларга уриб йиғлайсан? Увайсий: «Офарин!» — дегандек бош қимиралиб қўйди.

Сойнинг икки томони қуюқ мевазор бўлиб, бу ерда ўрик, олма ва шафтоли жуда кўп етилган. Ёнғоқ, беҳилар ниҳоятда кўп. Боғларнинг атрофига буғдой, баъзан шולי, мош ва нўхат экилган. Катта ўрикзор боғнинг ўртасига бир неча чодир тортилган. Лойдан ясалган супаларга шолчалар, кўрпачалар тўшалган. Ўртага катта дастурхон ёзилиб, Чодакнинг барча ноз-неъматлари қўйилган. Қаймоқ, сут, қатиқ ва сузмалар ҳам нақшдор сопол идишларда дастурхон четларига тизиб чиқилган. Тутдан қилинган талқонлар, шинни ва тоғ асаллари, хуллас бутун қишлоқ аёллари ўз санъатлари билан дастурхон ёзганлар. Моҳлар ойим уни кузатиб бораётган аёллар билан супа томон йўналди. Абдураҳмон боғбоннинг кампири Рузвон хола, унинг қизу келинлари елиб-югуриб меҳмонларни кутиб олишга шошилдилар. Чодак амалдорлари — беклар, амирлар, оқсоқолларни ҳам хотинлари бошларига дуррача боғлаб ясанган, хушомадгўйлик билан Моҳлар ойим ва Ўвайсий атрофида гирдикапалак эдилар. Моҳлар ойим супага энди қадам қўймоқчи эди, Рузвон хола келиб, бир жўра йўл-йўл беқасамни унинг оёғига поёндоз қилиб тўшади. Кутилмаган бу ҳолатдан Моҳлар ойим жуда хижолат тортди. У эгилиб поёндозни йўлдан олиб қўймоқчи эди, Рузвон хола табассум билан уни тўхтатди:

— Жон маликам, қадамингиз муборак бўлсин! Сиз бизнинг азиз меҳмонимизсиз, ҳаминша биздек бечораларнинг бошини силаб, кўнглини кўтарувчи меҳрибонимизсиз. Қолаверса, сиз бизга келин бўлиб тушгансиз, келинимизсиз.

— Ая, бор ярашиғи шуда, — деди унинг ёнида турган келини. /

— Қадамингизга ҳасанот,— деди атрофдаги аёллар. Моҳлар ойим чуқур меҳр билан айтилган бу сўзлардан алланечук бўлиб кетди. Бир зумда унинг хаёлидан баҳор гулларидек жуда тез сўниб битган келинлик онлари ўтди. У изтиробини ичига ютиб Рузвон холани қучоқлаб бағрига бош қўйди ва поёндозни босиб супага чиқди. Дастурхон атрофида қизғин суҳбат бошланди. Хиёл ўтмай ҳаммага гўжа ош тортилди. Райҳон ва кашнич ҳидлари келиб турган косадаги ошни Рузвон хола, деҳқоннинг энг яхши таоми, деб роса мақтади. Моҳлар ойим чинданам мазали кўринган бу ошни ичар экан, у қишлоқни жуда яхши кўришини гапира бошлади:

— Бир вақтлар,— деди у,— биз бувимлар билан Андижон яқинидаги Избоскан қишлоғига чиқиб, тўйиб зоғора нони еганимиз ҳали-ҳали эсимда.

— Вой ўргулай сиздан,— деди Рузвон хола, дастур-хондаги жизза, пиёз солинган патир нонларни Моҳлар ойм олдиға суриб, — булар адирнинг лалми буғдойларидан ёпилган. Хуш кўрсангиз нонуштага ичига қовоқ, қаламбир солиб, серпиёз зогора нони ҳам ёпиб берамиз. Моҳлар оймнинг даврада чехраси очилиб ўлтиришидан ҳамма хурсанд эди. Алламаҳал, дарахтларнинг шоҳида бир-икки машғала пайдо бўлди, ўйин-кулги бошланиб кетди. Даврага бир ёш аёлни бошлаб чиқдилар.

— Хон оймизни бир қўшиғинг билан хурсанд қилгин, қизим,— деб қистади уни Рузвон хола. Аёл ийманибгина Моҳлар оймга ва ўтирганларга бир қараб қўйди-да, майда ўрилган сочларини йиғиштириб орқага ташлади ва қўлига дутор олиб куйлай кетди:

Ёрнинг васли эмас озорсиз,
Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.
Ҳар кишини бир муносиб ёри бор,
Мен ўшал оворадурман ёрсиз.
Ул париваш васлидин бўлдим жудо,
Роҳати дил қолмади дилдорсиз.
Берма нисбат қаддиға, эй боғбон,
Сарвдур бу боғ аро рафторсиз.
Нодира аҳвалидин огоҳ ўлунг,
Эй мусоҳибларки, қолмиш ёрсиз.

Моҳлар ойм қўшиқни йиғлаб туриб тинглади. Увайсий бу оғир кайфиятни ўртадан кўтариш учун қўлига дутор олди ва «Чапандози гулёр» мақомини оғоз этди:

Забонингни кетургил, эй шакарлаб тўти, гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсун неча мендек дилафкора.
Нигоҳинг ташлағил лутф айлабон, эй шўхи бепарво,
Йўлингизда интизор ўлган менингдек ошиқи зора.
Увайсий юз жафо кўрсанг ҳақиқат ёридин доим,
Ўгурма юз анга, ҳам солма кўзни ўзга дилдора.

Адирлар, тоғлар, боғлар дутор овозига дилкаш қўшиққа акс садо бергандек бўлар эди. Ўтирганларнинг қистови билан Увайсий Алишер Навоийнинг бир ғазалини «Чоргоҳ» мақоми билан куйлаб берди. Ушга шу ерлик қўшиқчи бир аёл ҳам жўр бўлди. Қўшиқ сўнгида Моҳлар ойм сўзга кирди:

— Алишер Навоий ҳазратларининг ҳамма асарлари бир хазина, устознинг шеърларида одамларнинг бу дунёда ўйнаб-кулиши, меҳнат билан мўъжиза яратиши, инсоф-адолат билан иш кўриб, яхшилик қилиши ва яхши ном қолдириши даъват этилади. Навоийнинг:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от,

деган ҳикматининг мағзи ҳам шулдир.

Тун қорайгунгача ўйни, қўшиқ, шеър ўқишлар да-
вом этди. Уй бекаси меҳмонларни дам олишга даъват
этди. Чодакнинг тунги соф ҳавосидан илҳомланган
Нодира ёнбошига қўйилган узун духоба болишга суя-
ниб, атрофга назар ташлади ва чуқур-чуқур нафас
олди. Осмонда жилваланиб турган катта-кичик юлдуз-
ларга боқар экан, унинг лаблари пичирлаб, ажиб бир
кайфият билан мисралар қўйниб келаётган эди. Моҳ-
лар ойим уйқуга кетди. Тонггача бўлган лаҳзалик уйқу-
да туш кўриб, жуда эрта уйғонди. Тушида бир кўнгул
хабарчисидек тез юрувчи, хаёл қуши сингари тез учув-
чи кимса йўлни чаңгитиб келармиш. У юришда гўё ку-
муш қанотлик қирғовулдек, шарофатда олтин қанотлик
ҳумодек экан. Бу кимса қуёшдек тез юриб, даштларни
кезувчи оҳудек мушк таратар эди. Унинг иқбол тугунида
осмоний ранг сарупо бор эди. Фариштадек бу одам Ноди-
рага яқинлашиб: «Эй фироқ асири, тур ўрнингдан, у ях-
ши хислатли дилбарнинг келди»,—дебди. Ўрнидан сакраб
туриб ҳар томонга қараган Нодиранинг кўз олдига
хаёлдан бошқа нарса кўринмабди. Нодира бу зарбадан
ошуфта бўлиб, ўша замон ҳуши кетиб, тили лол бўл-
ган эмиш. Дардкашлар фолбин келтириб бу тушнинг
таъбирини сўрабдилар. Фолбин олдига китобини қўйиб,
унга қараб фол очибди: «Ҳижрон ўтидан бу аёлнинг
ақл қуши қанотлари куйибди. Бу дардга ширин-ширин
ғазаллар таскин беради», — дебди. Шунда Нодира:
«Эй танграм, менга ғазал оламининг ҳамма сирру
асрорларидан хабар бер. Дардчил дилм ғазал ўқиш-
дан таскин топса»,— деб уйғониб кетади.

Нодира шу туш хаёлида адир томонга йўл олди. У
тоғ қиясида ўсиб, гуллаб турган ранго-ранг чечаклар,
муаттар гулзорлар жилвасига тикилганича турарди.

Катта харсанг тош олдига тўхтаган Моҳлар ойим ат-
рофида уни кузатиб юрган хотинларга кўзи тушди.
Салом-алиқдан кейин боғ эшиги орқали ҳовлига қа-
раб юрдилар. Ҳовли саҳни топ-тоза супурилган. Учоқ-
да бир неча қумғон шарақлаб қайнамоқда. Рузвон хола
сигир соғаяпти. Унинг бир қизи олма тагида келида шо-
ли туймоқда, яна бир-икки ёш-яланг қизлар саватга чи-
ройли мевалар термоқда. Тандирдан анордек қизариб
турган нонларни узиб саватга ташлаётган келин уялиб-
гина Моҳларга қараб табассум қилди. Шу пайт Рузвон

хола келиб кичкина хурмачадаги янги соғилган, илиққина сутни Моҳлар ойимга узатар экан:

— Мана шу янги соғилган сутдан бир-икки хўлағ, губорингизни кўтаради, — деди. Моҳлар ойим иштаҳа билан сутдан татиди ва мазали экан, дегандек бошини чайқаб қўйди. Супага қадам қўяр экан, унга салом бериб турганларга майин овоз билан:

— Азизларим, сизларнинг даврангизда анча баҳрим очилди. Дўстлар чехрасига, шарқироқ оқар сувларга, кўм-кўк боғу гулзорларга боқиб кўзларим яна ҳам равшанлашиб кетди,— деди. Нонуштадан кейин сой бўйига йўл олдилар. Моҳлар ойимни ўраб келаётган амалдорларнинг хотинлари уни ўз уйларига қанча таклиф қилса ҳам у кўпроқ ўша деҳқон аёллари ва қизларининг даврасида бўлишни истар эди.

Сой бўйидаги мажнунтоллар, садаларнинг қуюқ кўланкаси остидаги сулалардан бирига яқин келдилар. Бу ерга ҳам дастурхон ёзилган эди. Шу пайт ташқаридан бир кекса чол қумғонда пиширилган ширчой кўтарган қизи билан кириб келди. Рувон хола дарҳол уни эсинга косаларга қуя бошлади.

— Қаландар ота Чодакнинг энг кекса қарияларидан, салкам юзга кирган табаррук одам. Сизнинг келганингизни эшитиб, ўзлари тайёрлатибдилар бу ширчойни, ният қилиб ичинг, сиз ҳам шуларнинг ёшига етинг.

Сухбат давомида Қаландар отанинг одамгарчилиги ҳақида кўп гапирдилар. Баъзан суҳбат қизиб бораётганда зодагон аёллар бир-бирига қарашиб, ер тагидан имошора қилиб, лабларини тишлаб қўяр эдилар. Бунни кузатиб турган Моҳлар ойим уларнинг мenden ийманадиган бирор гап бўлса керак деб ўйларди. Моҳлар ойим гап давомида англаб олишича, Қаландар отанинг бутун пушти меҳнат билан ўтган. Унинг ўн тўрт ўғил-қизларидан фақат учтасигина ҳаёт. Бир ўғли Олимхон саройида сарбоз ҳам бўлган экан. Бир вақт қишлоқ ниҳоятда оғир солиқ остида хонавайрон бўлишгача етибди. Усиз ҳам хароб аҳволда кун кечираётган халққа хоннинг янги солиқ ҳақидаги сиёсати яна бир оғир кулфат бўлиб тушган. Лекин хоннинг буйруғидан бўйин товлаш у ёқда турсин, оғир аҳволларини айтиб унга шикоят билдириш ҳам беҳуда эди. Хон Чодакнинг шу қишлоғида солиқни ундириб келишни атайин Қаландар отанинг сарбоз ўғлига топширган. Сарбоз хоннинг бир неча солиқ тўловчилари билан Чодакка келиб, бу ердаги чоракор, коранда деҳқонларнинг аянчли аҳволини кўриб, бирга

келган солиқчиларга тушунтирмоқчи бўлган. У: «Ўзи зор бўлган халқни яна ҳам хор қилмайлик», деб туриб олгай. Бу хабарни Олимхонга етказилган экан, хон қишлоқ аҳолисини қилнчдан ўтказишга фармон берибди. Қаландар отанинг сарбоз ўган бу зулмга чидай олмай, пайт топиб, ўзи билан бирга келганларни ўлдириб, охирида ўзини ҳам адир этагида қурбон қилган экан. Моҳлар ойимнинг ранги қув ўчиб кетди: «Эй пасткаш фалак, бу яна қандай жафокорлик расмидир. Бу қандай бераҳмлик, зolimлик халқларга озор беришликдир»,—деб ранжиди у. Моҳлар ойим зolim хон ва тамангир вазирларнинг қадами етган ерлар обод бўлиш ўрнига, шундай даҳшатли ҳоллар ҳам юз бериб туришини кўз олдига келтириб ўридан туриб кетди.

Моҳлар ойим Увайсий ва ёнидаги аёллар билан деҳқонларнинг турмушларини зиндан кузатдилар. Улар гуваладан қурилган паст-паст уйларда, хатто қапа ва ертўдаларда ҳам ҳаёт кечирар эдилар. Моҳлар ойим шу лаҳзада бештиёр Махмурнинг «Ҳапалак» қишлоғи ҳақидаги шеърини эслади:

— Бечора шоир, шундай кент ҳаётини тасвирлаган бўлса керак,— деди у Увайсийга қараб.

Моҳлар ойим қай томонга қадам қўймасин, уни қандайдир бир шарпа таяқиб этиб юргандек, бутун Чодак аҳли келиб унга ўз қашшоқлигидан дод солаётгандек туюлар эди. У кўнглида «ким азиз элни қилур хор эҳтиёж» мисраларини тугиб келарди.

ЯНА НОХУШЛИК

Бир неча кунгина Чодак ҳавосида кўнгил ёзган Моҳлар ойимга Қўқондан нохуш хабар келди. Хоннинг навкарларидан бири келиб Муҳаммад Алихон жуда кўп сарбозлар билан Қошғар устига катта қўшин тортиб кетгани хабарини билдирди. Бу нохуш мужда Моҳлар ойимнинг аъзойи баданига титроқ солди. У санчиб турган юраги устида бармоқларини оҳиста юргизар экан, «Эмасдур жойи осойиш бу маслан» сўзларини айтишга лаблари зўрға келди. Зудлик билан Қўқонга қайтиш тақозо этиларди.

Моҳлар ойим Абдураҳмон боғбон ва унинг завжаси Рузвон холага меҳр изҳори билан ҳадялар эҳсон этди. Яна камбағал чоракор ва батрақларга кийим-кечаклар тортиқ қилди. Улар Сирдарёдан ўтгач, Моҳлар ойимнинг

ҳалқумига бир нарса келиб тиқилаётгандек, борган сайин нафас олиши қийинлаша бошлади.

— Мен хоннинг Қошғар сафарига илгари ҳам розилик бермаган эдим, — деди у Увайсийга ҳазин овоз билан, — Кейинги пайтларда хон аскар тўплашга кўп ақча сарфлади. Хорижийлар, инглиз капитани Кануллининг унинг ҳузурига ташриф буюриши ҳам бежиз бўлмаса керак. Бу шубҳали кимса менинг гумроҳ ўғлимни ўзга юрт фораггарлигига ўргатмасмикин, деб шубҳаланганимда хон менга: «Инглиздан бир оз усули ҳарф ўрганмоқчиман» — деб важ қилган эди. Аслида мақсад бутунлай ўзгача эканлигини сезиб турардим. Афсус, менинг йўқлигимдан фойдаланибди, гумроҳ бола. Ахир, ўтган сафар Қошғар тўполонлари вақтида йўлга чиққанда сиз билан бирга уларни Уратепагача кузатиб бориб, у ердаги ғалаённи адолат йўли билан бартараф қилиб келишини қулониға кўргошиндек қуйган эдик-ку! Афсус, атрофдаги ножинс амирлар уни яна урушга, қон тўкишга бошлабдилар. Ажабо, бу тахтда Қўқон хонлигининг оқсоқоли Норбўтабий ҳам ўтган, зулм билан ҳаммани фарёдга солиб Олимхон ҳам ҳукм сурган. Умархон ҳам шу тахтни кўз юмиб очгунча тарк этиб кетди. Шоҳимга доимо такрор-такрор: «Инсофли, адолатли, инсонлар додини эшитувчи бўлмоқ вожибдур», — деб айтар эдим. Эй хон сут эмган бола, энди бу бебаҳо маснад сенга вафо қилармиди? Умрингни уруш-талашлар билан ўтказмай, аксинча, яқин-йироқ хонликлар билан робитани яхшилаш вожиб эмасмиди? Элнинг осойишталигини ўйласанг бўлмасмиди? Улкаининг ривожига ҳақида қайғурсанг бўлмасмиди? Моҳлар ойимнинг фиғони ортиб ҳаяжонланиб борарди:

— Эсингиздами, — деди у яна Увайсийга қараб, — яқиндагина Урусия подшосига мактуб ёзиб элчи юборганмиз. Улкамизда конлар, маъданлар кўпдан-кўп дейишади. Биз ўша мактубда Урусия подшосидан савдосотиқ ишларини йўлга қўйиш билан бирга шу конларни қазिशни ўргатиш учун бизга ўрус олимларини юборишни сўраган эдик. Афсус, подшоҳ нимагадир мактубга рад жавобини бериб Тошкентдан борган элчимизни қайтариб-юборибди. Урусларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам ташвишли кўринади. Элчимизнинг хабарига кўра, қозоқлар ўлкасидаги султонлар ҳам хонлигимизга қарши ғалаён кўтараётган эмишлар. Хон жаноблари шу ўз ўлкамиздаги беклар, султонларни тинчитиш чорасини кўрса бўлмасмиди? Буларнинг ўрнига яна чет ўлкаларга фораг, яна хунрезлик. Бир наврўз кунига юз ялдо

туни рўбарў келади. Увайсий унинг гапларини тасдиқ этар экан:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бе мурувватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,

деб қўшиб қўйди.

Моҳлар ойим шаҳарга қайтар экан, унга саройда худди ҳеч ким қолмагандек туюлди. Ҳар гал бирон сафарга чиқиб келганда кутиб оладиган яқин одамлари ҳам кўринмасди. Саройда қолганлар ё Моҳлар ойимни ранжитмаслик учун, ёки ундан ҳайиққанидан унинг истиқболига дадил чиқа олмадилар. У Увайсий билан ичқари кирар экан, хон ўтирадиган тахт кўзига худди бойқуш ошёнидек хунук кўринди. У худди катта чархпалакнинг ўқи атрофидаги ёғочларига ўхшаб айланиб тургандек бўлди.

Моҳлар ойим истиқболига югурганича келини Норбиби чиқди. У Моҳлар ойим олдида таъзим қилди ва титроқ овоз билан:

— Ўғлингизга сафар олдидан ўзингиз фотиҳа берсангиз бўларди, — дедию, ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Бу гапдан Моҳлар ойимнинг яна фиғони ошди:

— Агар хон, — деб ғазабланди у, — дам Уратепа, дам Кошғар устига шундай юришларини тарк этмаса, юз фотиҳа бўлганда ҳам бир эмас бир кун ўзи ўз бошига етади. Бу дунёни қасосли дунё, дейдилар. Нима ёмонлик қилсанг, вақти билан ўзингга қайтади. Бир эмас бирда Кошғар ҳокимими, Бухоро амирими, жаҳл отига миниб Қўқонни ҳам кунпаякун қилмаса, деб қўрқаман. Мана ўзим кўриб турибман, Кошғарга кўз тикиб хон неча дафъа ҳужум қилди. Уратепадан бошлаб аскар йиғди. Содиқ девонбегининг ўғли Улуғбек Шаҳрисабдан қанча аскар билан келиб хонга қўшилди. Буларнинг ҳаммаси Муҳаммад Алихоннинг бошини айлантириб қўйди. Яна у Кошғарга кетиш олдидан салтанатни ўша зулмкор Ҳаққули мингбошига ишониб қолдирибди.

Моҳлар ойим сира жаҳлдан туша олмади. Келишининг қистовига қарамасдан уйига кирмади ҳам. Оҳиста юриб Муҳаммад Алихоннинг хонасига борди. Каттагина хонанинг деворларига қатор қилиб ҳарбий қуроллар осиб қўйилган. Хонтахта устида тугал ва чала ёзилган бир неча варақлар кўзга ташланди. Моҳлар ойим хонтахтадаги варақларни қўлга олиб ўқий бошлади. Улардан бир янги битилган ғазал, тахаллуси ўрнида «Хон» номи бор. Билди, бу ўғлининг таъби назми:

Сабо бир лутф гўстар, дардимни дилдора изҳор эт,
Етур арзими ул жонона, ҳолимдин хабардор эт.

Ажабо, бу мисралар менинг:

Рафиқо, менга бир дам дўстлиг расмини изҳор эт,
Ки мен бордим ўзимдин, ёр агар келса хабардор эт

байтларимга ўхшаб кетади.

Бошқа бир саҳифада Фузулийга татаббуъ сатрлар кўзга ташланади. Моҳлар ойим бошқа ёзувларни ҳам титкилаб кўрди. Хонтахтанинг ёнидаги токчада яна бир даста қоғоз турибди. Уни қўлига олиб варақлай бошлади. Лавҳалар алланечук қадимги севги афсоналарини эслатар эди: «Бу ўғлимнинг «Лайли ва Мажнун» достони-ку, — кўнглидан ўтказди Моҳлар ойим, — ҳали охирига етмабди! Қандай дилкаш, дилбар ишга қўл урибди». Онанинг кўнгли бир оз юмшагандай бўлди. Мажнуннинг Лайлига ёзган хатлари, Лайлининг иффат олами қанчалик латиф сатрларда баён қилинган уларда. Ана, Қайсининг бахти поймол қилиняпти. Моҳлар ойим яна чимирилди: «Шундай зариф сатрларни ижод қилган юрак қандай қилиб ўзга бир юртни ғорат қилишга азм этди экан. Ажабо, бир қўлда назокатларни ижод қилувчи қалам, бир қўлда эса қон тўкувчи қилич. Йўқ, мен бу ғазалу дostonларда эътиқод кўрмайман». Моҳлар ойим ўрнидан турди. Келини унинг қаршисида бош эгиб овозсиз сукут сақлаб турарди. Уни гўё катта бир тегирмон тоши келиб босаётгандек, Моҳлар ойим хонадан чиқиб кетгунгача ҳам ўрнидан қимирлай олмади. У уйдан отилиб чиққан набираси Муҳаммад Аминхонни қучоқлаб кўтариб кетди.

Орадан бир ой ўтгач, Қўқонда хоннинг Кошғар сафаридан қайтиб келаётганлиги хабари тарқалди. Шаҳарда қолган Ҳаққули мингбоши, қушбегилар, додхоҳ, понсадбон, парвоначи ва бошқа амалдорлар хонни кутиб олишга ҳозирлана бошладилар. Хонни қарши олиш учун Ўшга қараб йўлга тушдилар.

Хон шаҳарга кириб келадиган куни карнай-сурнайлар садоси ҳамма ёқни бошига кўтарди. Моҳлар ойимнинг хаёлида бу карнай-сурнай садолари қони тўкилган Кошғар фуқаросининг мунгли фарёди каби эшитилаётгандай бўлди. «Унинг отаси, — деб кўнглидан ўтказди Моҳлар ойим, — бир диндан чиқса, ўғли эса минг мартаба чиқмоқда». Бирдан хон келди, овозаси тарқалди. Саройда Тошкент, Марғилон, Уратепа, Наманган ҳокимлари, беклар пайдо бўлдилар. Хоннинг оти жиловини тутиб илгарилаб бораётган Ҳаққули, лаш-

карбошлари: Ирискулбий, Жумабой қайтоқи, Мақсуд-хўжа ва тўпчилар гўё жуда катта бойлик топган одам-дек мағрур келар эдилар. Моҳлар ойим узоқдан хонга кўрсатилган хушомадгўйликларнинг ҳаммасини кузатиб турарди. Хоннинг икки ёнида икки отлиқ лаҳза-лаҳза қўйинларидан танга чиқариб атрофга сочқи қилардилар.

Муҳаммад Алихон отдан тушиб тўғри шайхулисломнинг ҳузурига келди. Тиз чўкиб унинг этакларини кўзларига суртди.

— Ажабо, — деди бу иззат-икромларни кузатиб турган Моҳлар ойим, — дам бошида тож, қўлида шамшир, осмонни тилим-тилим қилиб ташлайман, дейди бу хон, гоҳо эса шайхулислом олдида тиз чўқади. Қошки бу шайхулислом бир орифи комил бўлса! У кечагина битган «Шайх» радифли ғазалини хотирига келтирди:

Риёу ҳирсу тамаъ савтидур таронаи шайх,
Эшитмаким, ҳама афсун эрур фасонаи шайх.
Топилса, Нодира, бир шайхн орифи комил.
Бошим ҳавосини этай назри остонаи шайх.

Айтишларича, хон Кошғарни мухосира қилгандан сўнг унга Жаҳонгирхожани ҳоким қилиб тайинлабди. У Кошғардан ўн минг уйлик одамни муҳожир қилиб Уш, Андижон, Марғилон ва Наманганга тарқатиб келаётган эмиш, деган миш-мишлар эшитилар эди.

Кечаси билан саройда фотиҳлик шаънига базм давом этди. Бир вақт Моҳлар ойим кўпчиликнинг танта-навор фотиҳа овозларини эшитди. Жонсарак бўлиб ўрнидан туриб келини Норбибининг хобгоҳига кирди. У қайнонасининг келишидан беҳабар сафардан қайтиб келган хонни кутиб олиш учун ўзига оро берш билан овера эди. Моҳлар ойим сездирмай изига қайтди. Тун алламаҳал бўлганида Моҳлар ойимнинг ҳузурига ширакайф Муҳаммад Алихон кириб келди:

— Қиблагоҳим, аяжон, бардаммасиз! Уғлингизни муборакбод этинг! Кошғарни тиз чўктириб келдим. Еркент ва Хўтаи парилари бундан кейин сизнинг хизматингизда бўлади. Эшикка кўз тикиб, хаёл суриб ўтирган Моҳлар ойим ўғлининг гапларини худди туш кўргандек аранг илғаб олди. Оналик меҳри кўзиб, ўридан туриб ўғлининг пешонасидан ўпди:

— Мен учун омон-эсон қайтганинг кифоя, ўғлим. Шу сафарингдан беҳад кўрққан эдим. Муҳаммад Алихон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди:

— Бе, волидаи меҳрибоним, нималар деяписиз? Хозиргина шайхулисломга уламолар фотиҳаси билан Кошғарни забт этиб келганим учун мени «Подшоҳи ғозий»

деб аташди. Мен энди ғозийман, ҳокимиятимиз янада улуғворлик касб этди. Энди олиб келган ўлжалар ва муҳожирлар билан сиз айтганингиздек, масжид-мадрасалар қурдириб, бозору расталарга ривож берамиз.

Моҳлар ойим ҳали узоқдаги фотиҳа маъносини энди тушунди. У Моҳлар ойим назарида ғазалу дostonлар ёзиб юрган ориф одамга сира ўхшамас эди.

Моҳлар ойим кейинча ўғлининг Кошғар сафарида жуда катта талофатлар кўрганини эшитди. Гап бундай экан, нега унга шоҳи ғозийлик сифатини бердилар? Моҳлар ойим узоқ ўйланиб қолди. «Бу юз шувутликдир, бевурдликдир», — деди қатъий оҳангда у.

Моҳлар ойим сўнги пайтларда дунё ишлари ҳақида чуқур мушоҳадага берилар эди: «Мана салтанатда шунча ҳаёт кечирдим. Қалбим билан халқ ҳаётини билишга, қўлимдан келганча ҳожатини раво қилишга интилдим. Хонадонимдан адолат ва саҳоват талаб қилдим, уларни раийятпарварликка ундадим. Лекин салтанат ғурури билан баъзан ноқис хаёлларга ҳам бордим. Шоҳнинг айрим ножўя тадбирларини билиб туриб, уни рағбатлантирган вақтларим ҳам бўлди. Мана ҳозир ҳам ўғлимнинг қилмишларига ғазабим қанча зўр бўлмасин, лом-ним дея олмадим, ожизлик қилдим. Билмадим, қилаётган ишларим савобми ёки гуноҳми, баъзан ажрата олмай юрагимга ғулғула тушади. Қаранг, «юзлаб муҳожирлар олиб келдим», деб мақтанмоқда. Ватанидан жудо бўлиб уйи бузилган бечоралар, отадан, эридан қолган бева аёллар, етим бола-чақаларнинг уволи кимга? Мусофир шаҳарларда сарсон-саргардон бўлиб юрган муҳожирларнинг аҳволи нима кечади? Ҳа, ҳамма ҳокимларнинг қилмишлари шундай даҳшатли, ўзим ҳам бунга гувоҳ бўлиб келаётирман. Ё раббий, бу зоҳир бўлаётган кетма-кет фожиалар меннинг қалбимни бўм-бўш уйга ўхшатиб қўйди».

ҚУҚОН УСТИДА ҚОРА БУЛУТ

Эллик ёшлар атрофида, сочлари оро-сира оқарган, аммо юздан нур таратиб турган Моҳлар ойим кундан-кун ғам-ташвишларнинг зўрайиб боришидан ўзини ёмон ҳис эта бошлади. Рўй бериб турган кўнгилсиз воқеалар уни бепоён ғуссалар гирдобига тортар эди. Муҳаммад Алихон ҳар куни Моҳлар ойим олдига саломга кириб турса ҳам салтанатнинг режаларини кўпроқ уламолар, беклар, амирларнинг маслаҳати билан ҳал қиладиган бўлиб қолди. Моҳлар ойим: «Мен кўз ёшларим

билан кўқартмоқчи бўлган садоқат ва адолат бўстони япроқ ёзар-ёзмас хазонга юз тутадиган кўринади»,— деб изтироб чекарди. У яна ўйга толди. Хозиқнинг «Юсуф ва Зулайхо» китобидаги шоҳ Риё ҳикояси қанчалар ибратомуз. «Шоҳнинг бойлиги халқникидур,— дейилади унда,— шунинг учун ҳам шоҳ халқпарвар бўлиши керак. Агар халқ бўлмаса шоҳ ким билан бўлади? Агар юлдузлар бўлмаса осмону фалакнинг юзи қора бўлур эди-ку!» Муҳаммад Алихоннинг эса атрофидаги айғоқчи амирлари билан бугунги кун ишратда ўтса бас. У эртага юртни сув босиб кетса ҳам гам емайдиганга ўхшайди. Моҳлар ойим ёлғиз, уй кунжида эртаю кеч шундай хаёлларга ғарқ бўлиб қолди.

Хоннинг Кошғар сафаридан қайтганини кўриш учун Шаҳрисабдан келган Султон Маҳмудхон ҳам акасининг серозор ишларидан жуда койинган эди. У ўзининг ранжиганлигини бу гал Муҳаммад Алихондан яширмади. Султон Маҳмуд қайтиш олдидан яна волидаси Моҳлар ойим олдига кириб узоқ суҳбатлашиб ўтирди.

— Акамнинг ҳамма ножўя ишлари бир эмас бир кун юрт бошига бало бўлиб етмаса, деб қўрқаман,— дерди у онасига, — Бухоро амири Насрулло яна Қўқонга юриш ниятида эканлиги менга маълум бўлди, эҳтиёткорлик чораларини кўриш лозимдир. Бу янги хабар Моҳлар ойим юрагига кутилмаган бир тиг бўлиб урилди. У худди шундай мусибатлар бўлишини сезиб тургандай куйиниш билан:

— Ҳа, бизнинг бошимизга қора кунлар тушишга кўзим етиб турган эди,— деди маъюсланиб.— Хон ва унинг атрофидаги амир, бегларнинг зулмидан ниҳоятда озор чеккан косиб ва ҳунармандлар тез-тез ўрда атрофига йиғилиб қаттиқ норозилик билдирадиган бўлиб қолдилар. Кун кеча Чорсуда бўлган шундай тўполон вақтида мен амакимиз Ҳожибий билан яна бир неча донишмандларни юбориб, уларни инсофга чақирдим, яхши ниятлар изҳор эттим. Ҳа, кексаллик мени ожизу нотавонликда ер билан яксон этти, лекин элдан менга қадр ва бойлик етти. Шунга шукр қиламан.

Моҳлар ойим донишманд ўғлини кузатар экан, Муҳаммад Алихоннинг укаси ва қариндошларига сира ҳам ён бермай ўзини яккаю ягона тутуши яхши оқибатларга олиб келмаслигини кўз олдига келтириб, афсусланиб қолди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмаган ҳам эдики Шаҳрисабдан Султон Маҳмудхондан яна чопар келди. У бу сафар хон ҳузурига эмас, тўғри Моҳлар ойим ҳузурига

кирди. Маълум бўлишича, амир Насрулло Уратепага келиб, бу ердаги бекларни қўлга олиб, Қўқон хонлигига қарши юриш режаларини эълон қилибди. Моҳлар ойим бу гал чидаб туролмади. Зудлик билан хоннинг олдига кириб ҳамма воқеаларни бирма-бир айтди ва тезлик билан амир олдига одам юбориб, иттифоқлик шартларини ўртага қўйишни таклиф этди. Хоннинг бошқа ҳокимлар билан чегарадош бўлган мавзеларига жуда ишончли одамларни қўйиб, чегарани мустаҳкамлаш лозимлигини уқтирди. Бухора амира томонидан кутилиши мумкин бўлган урушнинг олдини олиш учун Тошкент ва Хўжанд ҳокимиятини Султон Маҳмудхонга топширилишини таклиф қилди. Лекин бошини қуйи солиб индамай ўтирган хонга ортиқча ишониш мушуқлигини мушоҳада қилиб, Моҳлар ойим бу жумбоқларнинг ечилишига ўзини дахлдор деб билди.

Моҳлар ойим дарҳол амир Насрулло олдига Султонхон эшон, шайхулислом ва ўзининг укаси Холбек қушбегиларни низоларни бартараф қилиш учун элчи қилиб юборди. Ҳар нечук амир Насрулло бу гал шаштидан тушиб Бухорога қайтади. Шундан сўнг Моҳлар ойим бир-бири билан гинахонлик қилиб юрган икки ўғлини яраштиришга аҳд қилади. Ўртадаги келишувга кўра Уратепа, Хўжанд, Тошкентгача бўлган ерлар Султон Маҳмудхон тасарруфига ўтади. Фарғона водийси, дашти Қипчоқ, Қурама, Ғурумсарой ва бошқалар Муҳаммад Алихон ҳокимлигида қолади. Моҳлар ойим хоннинг бебошлигига бир оз бўлса ҳам барҳам бериб, ўртада тинч-тотувлик ўрнатгандай бўлди. Шунга қарамай, Қўқон ва Бухоро хонликлари ўртасидаги муносабатлар борган сари кескинлашиб борарди.

Муҳаммад Алихон таъқибидан амир Насрулло ҳузурига қочиб келган бир қанча амалдору уламолар амирни яна гиж-гижлата бошладилар. Айниқса, ўзининг эрксевар шеърлари билан бутун ўлкаларга машҳур бўлиб кетган халқпарвар Моҳлар ойим — Нодирага нисбатан кек сақлаб келаётган рижкор амирнинг хаёлини қора ниятлар ўраб турар эди.

— ФОЖИАЛИ ЙИЛЛАР —

Хонликда ақл ва тафаккур кучи эмас, жаҳолат тиғи ҳукмрон эди. Муҳаммад Алихон саройдаги обрўли саркардалардан Норқули додхоҳни ўлимга ҳукм қилди. Сайинд қушбегининг уй-жойини барбод бериб ўзини эса масжидга сўфи қилиб қўйди. Ўзи махфий уйланган Ойпошша билан маншатга машғул бўлди. Хон амалдор-

ларнинг ўзбошимчаликлари, турли-туман солиқлар, ҳарбий ҳаражатларнинг кўпайиб кетиши келиб, ҳунарманд ва деҳқонларнинг тинка-модорни қуритиб борарди. Сўнги йилларда хон ва унинг амалдорлари томонидан ўйлаб чиқарилган «улпон» ёппа солиғининг зўрлик билан амалга оширилиши натижасида шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уй-жой ва мол-мулклари мусодарага мубаддал бўлиб аҳвол янада тангликка юз тутди. Ғалаёнлар кучайиб борарди. Улардан бирига мисгар Ҳожа Қаландар бошчилиқ қилди. 1841 йил куз ойларида бошланган ғалаён шунчалик кучайиб кетдики, ўша вақтда бўладиган катта халқ сайилларида ҳам бунча оломон йиғилмас эди. Ғалаёнчилар шаҳар ва атроф қишлоқларда хон амалдорларини ўлдиришар, уй-жойларига ўт қўярдилар. Муҳаммад Алихон ясовуллари Ҳожа Қаландарни ҳийла билан қўлга тушириб саройга олиб келадилар ва у қатл этилади. Лекин Қўқон фуқароси ва атроф шаҳар ҳамда қишлоқ аҳолиси жой-жойларда ҳамон қўзғалиб турардилар.

Қўқон хонлигининг ичкарисидаги нотинчликлардан фойдаланган Бухоро амири 1842 йил март ойларида яна Қўқонга юриш қилди. Бу сафар Насрулло Қўқон саройидан қочиб, унинг ҳимоясида яшаётган уламоларни ўзи билан бирга олиб келмоқда эди. Улар Моҳлар ойим—Нодирага қарши уюштирилган ҳусумат ва фитналар устига Муҳаммад Алихоннинг отасига фотиҳа қилдирган каниз Ойпошшага уйланиб «шарнатни оёқостини қилди» деган баҳонани Амрининг қулоғига қуймоқда эдилар. Бу ҳол ҳокимиятини Қўқон хонлиги ҳисобига кенгайтириш ниятида юрган амир Насруллога шариат қонидан иш тутиб, ўзининг қабиҳ ниятларини амалга ошириш учун баҳона бўлди.

«Ё товба, ер остин-устун бўлиб, дунё тугаёздинг, қиёмат-қойим бўлмақдими?» — деб изтироб чекарди Моҳлар ойим бу дамларда. Ношуд, бебурд ўғлимнинг ишлари-ку, ҳаммага аён. Лекин Бухоро амирининг Қўқонни забт қилиш учун ўйлаб топган найрангларининг ҳаммаси разолатдан бошқа нарса эмас-ку!

Моҳлар ойим аввалгидек амр ҳузурига яна элчи юбориб, уни бу ниятлардан қайтармоқчи бўлди. Лекин Қўқондан борган элчиларни амир ҳибсга олиб, уларни араваннинг ёлдирагига парчинлаб, ўзи билан бирга олиб келаётганлиги хабари эшитилди. Бу даҳшат Моҳлар ойим кўз ўнгиде дунёни қоронғу қилиб юборди. Онанинг кудурчаклик билан қилган насиҳатларига қулоқ солмаган Муҳаммад Алихон довдираб қолди ва зудлик билан

атроф шаҳар ва қишлоқлардан куч тўплашга киришди. Аммо фурсатни қўлдан бой берилганлигини пайқаб, охирида бутун салтанатни Тошкентдан етиб келган Султон Маҳмудхонга топширишга ҳам рози бўлди. Қўқон устига жуда кўп аскарлар билан бостириб келаётган даҳшатли ёвга қарши кечикиб кўрилган бу тараддуллар ҳеч қандай натижа бермади. Амир Насрулло Хўжандга келибди, эртага Қўқонга кириб келармиш, деган гап тарқалган кечаси Моҳлар оймнинг сочлари буткул оқариб кетди.

«Фарёдкни, бу жафокор фалак мен ношодга жабр камонини тортиб, жафо ўқини отди. Замона зулм қилмоқ учун ҳамон бечораларни эслайди. Бу қандай баҳтсизликки, мен ҳеч қачон унинг эсидан чиқмайман,» — деб нола қиларди у. Моҳлар ойм атрофида ҳамма мулозим аёллар, келинлар йиғилишиб олдилар. Муҳаммад Алихон хонлик чегарасинигина эмас, балки саройнинг ўзини ҳам ҳимоя қилишдан ожиз бўлиб қолди. Сарой амалдорлари ҳар тарафга тумтарақай қоча бошладилар. Шаҳарни ғулу босиб кетди. Савдогарлар расталарини беркитиб, уйларига кириб олдилар. Ҳунарманд ва косиблар: «Биз шаҳарни босқинчига оёқ ости қилдириб қўймаймиз, Нодираи давронимизни ҳимоя қиламиз», — деб қўлларига паншаха, калтаклар олиб кўчаларга чиқдилар. Чорсу ва гузарлар худди алангада ёнаётган қўрғонни эслатар эди.

Насрулло шаҳарга бостириб кирди. Амир лашкарлари хон сарбозларинигина эмас, йўлда учраган ҳар жонни қилич тифидан ўтказар эдилар. Моҳлар ойм бутун иродасини қўлга олиб, охириги марта бу даҳшатли воқеани қайтариш учун амирнинг истиқболига чиқди. Эл-юрт ҳурматини ўртага солди, бир умрга лаънатланиб ном қолдирмасликни уқтирмоқчи бўлди. Аммо амир бу ниятларидан қайтишни ўзинга ҳақорат деб билди. Моҳлар оймнинг журъат билан айтган гаплари амир учун шарнат олдида шаккоклик бўлиб туюлди. «Мен Бухорон шарифнинг амири, келиб-келиб бир аёл олдида энгиламанми», — деб ўйларди у.

Моҳлар ойм кўз олдида ҳазрати Навоий тасвирлаган Армания юртининг кулини кўкка соғурмоқчи бўлган Хусрав гавдаланар эди. Кетма-кет даҳшат юз берди. Насрулло жаллодлари Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонларни қўлга тушириб, улар билан бирга ўн икки яшар Муҳаммад Аминхонни ҳам азон пайтида Заррин иморатда бошини қиличдан ўтказди, деган мудҳиш хабар Моҳлар ойм Нодиранинг вужуди-

ни қақшатиб юборди. У жаҳл қиличини яланғочлаб, одамзод шаънига иснод келтираётган зolim амирнинг олдига отилиб чиқди:

— Сен қонхўр амир, ёш-қари демасдан ҳаммани аждардек домингга ютуб, қонини ичмоқдасан. Юрган йўлларингда шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлан-тириб келдинг, минг лаънат сенга! Агар хун керак бўл-са, мана менинг қонимни ҳам ич!— деди у ғазаб билан амирга тик қараб. Амирнинг жаҳли тобора ортиб бо-рди:

— Сен хотин кишисан, заифасан. Лекин бурро тилинг, ҳақир қаламинг бор. Сенинг шоиралигинг Қўқон ва Ан-дижондан ошиб Бухорога етиб борганда менинг тепа со-чим тикка бўлган. Сен «Шарҳи саботул ожизин» рисо-лаларидан беҳабармусен? Яна мамлакат даъвосида бўлганинг бу айни ҳамоқат. Ҳокимият ишларига нима қилиб аралашиб юрибсан? Ҳозир бу ерда рўй бераётган фожиалар бир сенинг нодонлигинг туфайли эмасми?

Мен аёл бошим билан кутуҳ ҳаётимда қўлимдан келгунча улус ҳожатини раво айладим. Шеърларим би-лан элимнинг кўнглини топмоқчи бўлдим. Баланд мар-табалигим, ҳожатмандлигим ошкорадур. Саховат чиро-ғининг нури, иззату ҳурмат бисотининг шамъи, маъри-фат боғининг зийнати, ғам дидорининг Нодираси, мамла-катнинг ҳокимидурман. Сен-чи? Сен ҳозир жаҳл би-лан мағрурсан. Сени бағри чок бўлганларнинг, ота-онаси қонга беланган гўдакларнинг хуни тутсин! Бугун сен билан юзма-юз олишаётган, яраланиб қон ичида азобланаётган ҳар бир одамнинг юрагида умид учқунлари сўнган эмас. Мен умрим бўйи шу умидвор инсонларнинг юрак сўзларини қачамга олганимдан шодман:

Умед ҳаст ки субҳи умеди мо бирасад,
Ниҳояти шаби зиндонии бало бирасад.

Чу шамъ дар шаби ғам равшанам кунад аз ғайб,
Равад сиёҳиу парвозаи зиё бирасад.

Асри ҳалқаи гесӯи ўст Макнуна
Ба савби олами жамъият аз кужо бирасад?

Моҳлар ойм — Нодиранинг овози титроқ билан зук-колик касб этиб борарди. Насруллонинг кўз олдига ўз халқи ва фарзандларининг ўчини олиш учун ҳеч қандай жазодан ҳайиқмайдиган, вафо ва садоқат, шафқат ва адолат сайқалидек беғубор иродали жасур аёл турарди.

— Жаллод, — деб хайқирди амир.

Шу лаҳза бутун ҳаётини маърифатга, одамлар ўрта-сида яхшилик таратишга сарф этиб, яхши кунлар орзу-си билан келган зукко шоира, муштипар онанинг боши амир жаллоднинг тигидан тупроққа қорилди. Моҳлар ойим билан бирга Хушхолбиби, Муҳаммад Аминхоннинг онаси Норбиби ва бошқа хос хотинлар ҳам қатл этилди. Ғазабланиб турган халқдан чўчиган Насрулло Моҳлар ойим — Нодиранинг жасадни сарой ичидаги бир қоронғу хонага кўмдириб ташлади.

Амирнинг фармони билан хон хазинаси талон-то-рож қилинди, мадрасадаги китоблар ёндириб юборилди. Ўн-ўн бир кунлик яғмодан сўнг самарқандлик Иброҳим парвоначига Қўқон ҳокимиятини топшириб амир қўлга киритилган бойликлар билан Бухорога жўнаб кетди. У Қўқонда истиқомат қилган олим ва шоирларнинг кўпчилигини ўзи билан мажбуран Бухорога олиб кетарди. Шу шоирлар орасида бўлган Ҳозик йўл-йўлакай ваҳшийлиги билан ўзини то қиёматгача маломат либосига буркаган ҳукмдор амирни тарихда лаънатлар билан тилга олинажagini юрак қони билан юрак пардаларига муҳрлаб борар эди:

Буриди бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.

Нодирабегимнинг қатл этилганлиги хабари бутун шаҳарни қўзғатиб юборди. Қосиб ва ҳунармандлар, илму урфон ва назмиёт соҳиблари ғулу билан шаҳар майдонларига чиқдилар. Амир шаънига лаънатлар ёғилди. Улар кўпчилик бўлиб саройга бостириб кирдилар ва Иброҳим парвоначинини шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Моҳлар ойим—Нодира жасадини топиб «Даҳман шоҳон» га дафн этдилар. Эл оғзида одамийлик шиорини бир умр қалбда авайлаб асраган, маърифат нурлари томон интилган Нодирабегимнинг хайрли ишлари такрорланди. Шоиранинг яхши кунлар орзуси билан айтилган шеърлари нидо берарди.

Бизнинг кунларимизда Қўқоннинг қадим қабристо-нида янгидан тикланган Нодира қабри мрамарининг китоб варағидан иборат юзасига шоиранинг қалбини бутун умр банд этиб келган қуйидаги сўзлари ёзиб қўйилган:

Хушо оқилки айлаб яхшилик бунёддини маҳкам,
Ўтар бу дайри фонийдин ўзини некном айлаб.

Давр фожиасининг қурбони бўлган инсонпарвар шоира Нодиранинг ҳаёти ва ижодига бўлган қизиқиш ўттизинчи йилларданоқ бошланган эди. Бу йўналиш бўйича олиб борилган илмий текшириш ишлари китобхонга маълумдир. Айни пайтда шоира сиймосини гавдалантиришга қаратилган бадиий асарлар ҳам яратила бошлади.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ойбек ва Фафур Гулом Нодира образини яратишга бағишланган «Қаҳқаҳаи хусн» драмаси устида иш бошлаган эдилар. Таниқли кино режиссёри Комил Ерматов Нодира ҳаётининг сўнги даврига бағишланган «Одамлар ўртасида ёлғиз» фильмини яратди. Шоир Туроб Тўланинг «Нодира-бегим» («Фигон») драмаси Ҳамза театрида сахна юзини кўрди.

1992 йили Моҳлар ойим — Нодиранинг таваллудиги икки юз йил тўлади. Севимли шоирамизнинг бой мероси, ўша даврга оид тарих асарлари ва ривоятлар асосида Нодира сиймосини гавдалантира олган мазкур асар шу санага бағишланган кичик бир тортиқдир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Янги ой	6
Илк сабоқ	13
Назмият оламга қадам	19
Тақдир тақозоси	26
Эзгу туйгулар	34
Тўй	38
Янги маскандаги кунлар	44
Адолатга интилиб	49
Баҳс	55
Ўратепа муҳосираси	62
Салоқат ва хиёнат	64
Бевақт ўлим	68
Салтанатда адоват	73
Маърифат чорраҳалари	76
Замона донога дор	86
Чодак сайри	92
Яна похушлик	99
Қўқон устида қора булут	104
Фожиали йиллар	106

Махбуба Кадырова

НАДИРА И ЕЕ ЭПОХА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССЖ ФА Ҳ С. Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар
институту илмий кенгаши ҳамда Ўзбекистон ССЖ ФА Тарих,
тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга
тасдиқланган*

Муҳаррир *М. Содиқова*
Мусаввир *А. Баҳрамов*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 5683

Териншга берилди 15.03.91. Босишга рухсат этилди 15.05.91. Қоғоз бичими 84×103¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурa. Юқори босма. Шартли босма т. 5,88. Ҳисоб-нашриёт т. 6,0. 4100 нусха. Буюртма 82. Баҳоси 3 с.

ЎзССЖ ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССЖ ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент,
М. Горький шох кўчаси, 79.